

מקום לזיכרון

לתולדות כינונו של פנתיאון לאומי

בבית העלמין הישן בתל אביב

בתקופת היישוב

מעוז עזריהו

A Place for Memory:

The Creation of a National Pantheon at Tel Aviv's Old Cemetery
in the Yishuv Period

עריכת לשון: בתיה דונר

עריכת גרפית והבאה לדפוס: נוגה יוסלביץ

דפוס:

תוכן העניינים

6	מבוא
12	הקדושים: חללי המאורעות
23	גדולי האומה
23	מכס (מאיר שמחה) נורדאו
27	אחד העם (אשר גינצברג)
35	חיים ארלוזורוב
39	חיים נחמן ביאליק
47	דיזנגוף ונורדאו
58	שאל טשרניחובסקי
63	שורת הסופרים
70	ראשי תנועת העבודה
74	כבודם במקומם
78	קדושי זדונסקה וולה
81	שיפור בית הקברות
88	אחרית דבר
96	נספח: חלקות במחלוקת

הגאופוליטיקה של הנוף הישראלי באה לידי ביטוי בעיצובם של הנוף ושל אתרי מורשת בהתאם לתפיסות ערכיות ורעיוניות המשלבות את הנראטיב הלאומי בסיפור המקומי. בבסיסו של מחקר הגאופוליטיקה של הנוף הישראלי נמצאת התובנה כי נופים ואתרים הם נכסים גאופוליטיים שהם חלק מן התשתית שמעצבת את הזהות הלאומית.

גאוגרפיקה היא סדרה של מונוגרפיות מקוריות העוסקות בחקר היבטים שונים של הגאופוליטיקה של הנוף הישראלי. ההוצאה לאור של הסדרה על ידי קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה היא ביטוי להכרה בצורך להשתית את הדיון בגאופוליטיקה של הנוף הישראלי על מידע עובדתי רחב יריעה ועל ניתוח אקדמי שקול. עקרון מנחה של הסדרה הוא השילוב העיצובי של טקסט נגיש ונהיר ושל מידע חזותי באמצעות שרטוטים, מפות ותצלומים. הסדרה מיועדת לחוקרים, למקבלי החלטות ולציבור הרחב.

בבית קברות זה הן מצאו את מנוחתם גדולי העם והישוב, מנהיגי תנועת העבודה ומראשוני בוני העיר. הנה קברו של אחד העם ושל נורדוי, הנה מייסד העיר תל אביב מאיר דיזנגוף והנה קברותיהם של ביאליק וטשרניחובסקי ולצדם חיים ארלוזורוב ויוסף אהרנוביץ, משה בלינסון ודב הוז, ועתה אליהו. ברטט ובחרדת-כבוד תשקיף על קבר האחים של קדושינו מימי מאורעות הדמים עם י.ח. ברנר ועוד ועוד עשרות רבות מראשוני בוני העיר והישוב – פנתיאון.¹

1 י' רימון, "בבית הקברות הישן (נר לנשמתו של אליהו)", דבר, 19 ביוני, 1945, עמ' 3.

מבוא

בית קברות הוא לא רק מקום מנוחתם האחרונה של השרידים הפיזיים של המתים הטמונים בו, אלא גם מקום טעון במשמעויות תרבותיות של הנצחה וזיכרון המעצבות את נוף הזיכרון המקומי כמכלול מרחבי ואדריכלי של קברים ומצבות.² בבתי קברות נמצא לעתים חלקות המיועדות ל"אנשי שם", כמו חלקת המלחינים בבית הקברות המרכזי בווינה, שבה קבורים בטהובן וברהמס, שוברט ויוהן שטראוס. בגאוגרפיה של הזיכרון הלאומי נודעת חשיבות מיוחדת לבתי קברות המספרים את הנרטיב הלאומי בנוף המקומי: בתי קברות צבאיים משמשים כאתרי הנצחה להקרבה ההרואית של הנופלים,³ ומקומות קבורה ייעודיים, כמו הפנתיאון בפריז או כנסיית ווסטמינסטר בלונדון, מתפקדים כמקדשי-מעט להנצחת גיבורים לאומיים.

בית הקברות הישן של תל אביב לא יועד לשמש כפנתיאון לאומי. כבית קברות ליהודי יפו ותל אביב הוא נועד להיות מקום מנוחתם האחרונה של תושבי העיר. אולם, בגלל חשיבותה של תל אביב בחיי היישוב היהודי, קיבל בית הקברות העירוני משמעות לאומית שחרגה מעבר למקומי. בצד אזרחים מן השורה ועולים חדשים שנקברו כאלמונים, הלא הם ה"גלמודים" שקבריהם פזורים ברחבי בית הקברות, נטמנו בבית הקברות העירוני גם מנהיגי היישוב ודמויות מפתח של התרבות העברית.

בשנת ת"ש (1939) יצא לאור ספרם של צבי קרול וצדוק לינמן על בית הקברות הישן בתל אביב. הספר, שהוא מעין "קדיש ספרותי" לקבורים שם,⁴ מכיל מידע רב ערך

2 על בתי קברות בישראל ראו: ר' פוקס, "לתולדות תכנון בתי הקברות הבריטיים בארץ-ישראל", **קתדרה** 79, 1996, עמ' 114-139; מ' עזריהו, "הר הרצל: מתווה היסטורי של בית הקברות הלאומי בירושלים", **אופקים בגאוגרפיה** 64-65, 2005, עמ' 369-383; מ' עזריהו, **במותם ציון. אדריכלות בתי הקברות הצבאיים: השנים הראשונות**, תל השומר, משרד הביטחון/אגף משפחות והנצחה, 2012; י' בר-גל, "שדות הקברים – על בתי העלמים של עין חרוד", בתוך: א' סופר, י' מעוז ור' כהן-ספר, **תבניות נופים תרבותיים**, חיפה, קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, 2011, עמ' 63-92; מ' נאור-ורניק ד' בר, התחרות לתכנון קבר הרצל ועיצוב הר הרצל, 1960-1949, **קתדרה** 144, 2012, עמ' 107-136. על בית הקברות הישן בתל אביב ראו: ב' מאן, "והישוב הלך אחרי הקברים: בית הקברות הישן בתל אביב כמקום וכטקסט", **מכאן, חוב' ב'**, 2001, עמ' 5-33; י' מרקל, **הפנתיאון של תל אביב**, תל אביב, רחל, 2002.

3 על בתי הקברות הצבאיים ראו את מאמרו פורץ הדרך של ג' מוסה, "פולחן הנופלים: בתי קברות לאומיים ותחייה לאומית", **זמנים** 6, 1981, עמ' 3-14.

4 **הצפה**, 8 בדצמבר 1939, עמ' 6. א' ז' רבינוביץ (אז"ר) כתב בשבחי הספר: **דבר**, 7 בדצמבר 1939, עמ' 4.

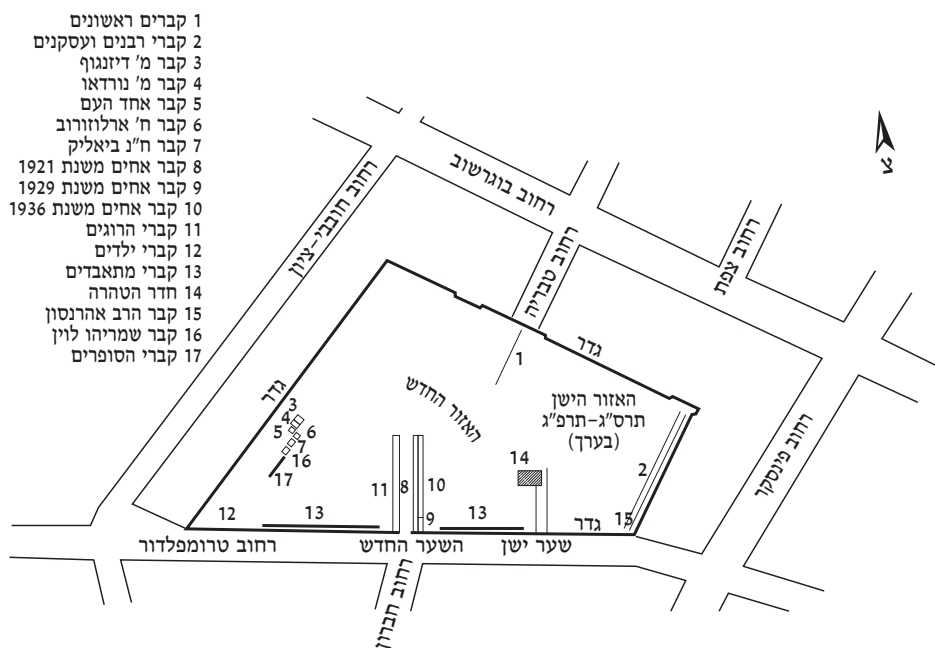




בית הקברות (מראה כללי מבט ממערב), 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב

על בית הקברות וחומר ביוגרפי שלא יסולא בפז על הקבורים בו. במבוא לספר כתבו המחברים: "ראשיתו של בית העלמין במקרה באה. ברבות הימים הפך להיות בית גנזים יקר של העיר תל אביב, היישוב העברי, ואחד מבתי הקברות החשובים של היהדות בעולם."⁵ הקביעה כי ראשיתו של בית הקברות "במקרה באה" מתייחסת לעובדה שבית הקברות הוקם ב-1902 בשטחי החולות מצפון ליפו ויועד לקבורת הקרבנות היהודים של מגפת החולירע, שנאסר לקבור אותם בעיר. לאחר שנוסדה תל אביב ב-1909 נעשה לבית העלמין של שכונת אחוזת בית, שעתידה להיות העיר העברית הראשונה, כשהוא מנוהל על ידי חברה קדישא שליד ועד הקהילה. עם התפשטותה של תל אביב צפונה הקיף בשנות העשרים שטחה הבנוי של העיר את בית הקברות ששטחו היה כ-10.5 דונם. ב-1931 פרסמה החברה קדישא הודעה לציבור כי בית הקברות עומד להיסגר בקרוב מחוסר מקום, וקראה למעוניינים לקנות מקום "מנוחה

5 צ' קרול וצ' קלינמן, ספר בית הקברות הישן בתל אביב, תל אביב: ספר, ת"ש, עמ' xiii.



מפת בית הקברות הישן, שלהי שנות ה-30, עיבוד המפה בספר בית הקברות הישן בתל אביב, גרפיקה: נוגה יוסלביץ

עולמית" בבית הקברות, תמורת תשלום "מתאים", לפנות למשרדיה.⁶ בית העלמין העירוני בליבה של העיר נעשה "ישן" לאחר שחדלה בו הקבורה הסדירה, כשנפתח ב-1932 בית העלמין העירוני החדש בנחלת יצחק, ממזרח לנחל איילון (מוסררה).

אפיון המקום כ"אחד מבתי הקברות החשובים של היהודים בעולם" התייחס לכך שבין אלה שנטמנו בו היו מנהיגי היישוב היהודי והציונות ודמויות מפתח בתחומי הספרות והעיתונות העברית. בעוד שמנהיגיה הרוחניים-דתיים של העיר נטמנו בחלקו המזרחי של בית הקברות,⁷ החל בשנות העשרים תהליך ממסד של יצירת פנתיאון לאומי בחלקו המערבי של בית העלמין העירוני: מכלול של קברים ומצבות, המנציחות את מי שפועלם ונסיבות מותם עשו אותם ראויים למקום של כבוד בבית הקברות.

6 דאר היום, 9 בספטמבר 1931, עמ' 2.

7 ילקוט החברה קדישא (גחש"א): תל אביב – יפו והמחוז. הוסדה והתפתחותה, הוצאת החברה קדישא תל אביב–יפו והמחוז, תל אביב, תשט"ו, עמוד מ"ד.

ב-1921 נקברו בבית הקברות חללי מאורעות תרפ"א ביפו ובתל אביב ובהם הסופר יוסף חיים ברנר.⁸ את המצבה המשותפת על קברי הנרצחים הקים ועד הקהילה כביטוי למחויבות לזכרם. לצד חללי מאורעות תרפ"א נקברו, מאוחר יותר, גם חללי מאורעות תרפ"ט ומקצת מחללי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט. ב-1926 הועברו עצמותיו של מכס (מקס) נורדאו ממקום קבורתו בפריז ונטמנו בבית העלמין בתל אביב. קברו של נורדאו חנך את חלקת אנשי השם בחלקו המערבי של בית העלמין,⁹ שם נקברו בשנים שלאחר מכן "ראשי התנועה הלאומית, הספרות, העיתונות והחינוך העברי",¹⁰ בהם גם מי שכוננו "גדולי האומה"¹¹: בנוסף למכס נורדאו, נכללו בקטגוריה מכובדת זו גם אחד העם, חיים ארלוזורוב, חיים-נחמן ביאליק, מאיר דיזנגוף ושאל טשרניחובסקי. מעמדם המיוחד של "גדולי האומה" בא לידי ביטוי מובהק במעורבות המוסדות, ובראשם עיריית תל אביב, ובנטילת אחריות ציבורית על בניית מצבות הקבר שלהם. הקמת המצבות על קברי חללי המאורעות ו"גדולי האומה" נתפסה, בניגוד למצבותיהם של אזרחים מן השורה, כעניינו של הציבור והייתה עניינה של הרשות העירונית.

חיבור זה מתעד ומנתח את יצירתו של פנתיאון לאומי בבית הקברות הישן בתל אביב בתקופת היישוב כתהליך היסטורי של יצירת נוף זיכרון מקומי. במרכז הדיון נמצאת המעורבות המוסדית של ועד הקהילה ועיריית תל אביב ופועלם של אדריכלים, פסלים ומהנדסים לכינון המרחבי ולעיצוב האדריכלי של קברי "הקדושים" (חללי המאורעות) ושל מתחם "גדולי האומה" בחלקו הדרומי-מערבי של בית הקברות בתקופת היישוב. נוסף לכך, דן החיבור ביצירת "שורת הסופרים והעסקנים", בהגדרת מתחם קבריהם של מנהיגי תנועת העבודה, הסמוך לקברי "גדולי האומה", ובקבורת אפרם של קדושי העיירה דזונסקה וולה ב-1946 בחלקו המזרחי של בית הקברות הישן.

הדיון ההיסטורי ביצירת פנתיאון לאומי עוסק בקביעת מקום קבורתם של חללי המאורעות ואנשי השם, בעיצובן של המצבות שעל קברי "גדולי האומה" ובתכנון

8 לעניין זה ראו: עזריהו, **במותם ציון**, עמ' 12-13.

9 הקשר בין "אנשי השם" לבין "הגיבורים" מותווה כבר בהופעתו הראשונה של הביטוי בכתובים: "הנפלים היו בארץ, בימים ההם, וגם אחרי-כן אשר יבאו בני האלהים אל בנות-האדם וילדו להם: המה הגברים אשר מעולם, אנשי השם" (בראשית ו': ד).

10 בית הקברות ברחוב טרומפלדור, **ידיעות עיריית תל אביב**, תש"ב (שנה 13), חוברת 8-9, עמ' 112.

11 הביטוי "גדולי האומה" היה רווח בשיח הציבורי כבר בשנות העשרים כציון לאישים בולטים בתרבות ובהיסטוריה של ישראל והעמים. למיטב ידיעת, הביטוי "גדולי האומה" הופיע בפעם הראשונה בהקשר לקבורה בבית הקברות הישן בתל אביב במאמר **בדאר היום**, 7 בספטמבר 1934, עמ' 10.

לשיפור נוף בית הקברות בכלל וחלקת "גדולי האומה" בפרט. סידורם המרחבי של הקברים בנוף המקומי של בית הקברות ויצירת מתחמי קבורה מובהקים היו ביטוי של מעמד: הקרבה לקבריהם של "אנשי שם" הייתה ביטוי לשייכות, המאצילה משמעות ומשרה יוקרה על הקבורים שם; המצבה המשותפת לחללי המאורעות הדגישה אחידות, המבטאת את ההקשר ההיסטורי המשותף של מותם של אלו שנקברו שם; הקבורה בחלקת אנשי השם והיוקרה הנגזרת מכך היו ביטוי להכרה במעמדו הציבורי של הנפטר ובתרומתו לחברה ולתרבות.

המצבה היא מרכיב מכונן של נוף הזיכרון. כבר בשנות השלושים הבחין האדריכל בנימין צ'לנוב במשמעותה הכפולה בהקשר היהודי:

לברור המושג העברי של המצבה אופיינית היא ביותר העובדה כי אותה המילה "מצבה" משמשת לשני מושגים אשר במסורת אירופה שונים הם בהחלט: המצבה העברית איננה [רק] "מונומנט לזכר האיש" – היא [גם] ציון מקום הקבר.¹²

המצבה שעל הקבר – "נפש" בלשון חז"ל – אינה רק ציון מקום הקבורה, אלא גם ביטוי חזותי של זכר הנפטר הטמון תחתיה. כאן נודעת חשיבות רבה לאופן שבו עיצובן של המצבות יוצק את זיכרון המת במונחים של חומר ואיקונוגרפיה, אדריכלות וטקסט. בנוסף למצבות, מתייחס ההיבט האדריכלי של עיצוב נוף בית הקברות גם לשאלת אדריכלות הנוף המקומי כסוגייה אסתטית בעלת השלכות על תפקודו של בית הקברות כמתחם של זיכרון. ההסכמה בקרב ראשי הציבור בתל אביב על הצורך הרוחני לשפר את נוף בית הקברות והפעילות לקידום הנושא הדגישו את המחויבות לשימור ולטיפוח בית הקברות הישן בכלל, והחלקה שבה קבורים "גדולי האומה" בפרט, כאתר של מורשת ציונית.

הדיון ביצירת פנתיאון לאומי בבית הקברות הישן בתל אביב שופך אור גם על תרומתם של פסלים ואדריכלים לעיצוב מצבות קבר וליצירת נוף הזיכרון המקומי. עבור האדריכלים והפסלים לא נבדלו מצבות הקבר בעיקרן מאנדרטאות, שתכנון – כפי שהיה נהוג באירופה – היה מרכיב מקובל ולגיטימי בפעילותם המקצועית. מעניין לציין, שמצבות הקבר של "גדולי האומה" בבית הקברות הישן בתל אביב לא היו יצירות עממיות של בוני מצבות אנונימיים, אלא יצירותיהם של אדריכלים ופסלים ידועי שם, חלקם בראשית דרכם המקצועית, שתרומתם לעיצוב נוף בית הקברות הישן הייתה עלומה עד כה. לכן, ההיסטוריה של עיצוב בית הקברות הישן בתל אביב

12 ב' צ'לנוב, "על דבר מצבה עברית", **הבנין. עתון לאדריכלות ולבנין-ערים**, 2, נובמבר 1937, עמ' 37.



בתקופת היישוב היא גם פרק בתולדות אדריכלות הזיכרון בישראל והאדריכלות הישראלית בכלל.

החיבור מתבסס על חומר ארכיוני, שחלקו הגדול נחשף עתה בפעם הראשונה. החומרים אותרו ונאספו בארכיונים הבאים: הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו, הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון החברה קדישא וארכיונים פרטיים השמורים בידי משפחות האדריכלים בנימין צ'לנוב ובנימין אנקנשטיין. המידע הביוגרפי על הנקברים, האדריכלים והאמנים, שנטלו חלק בעיצוב נוף הזיכרון המקומי, הוא תמציתי, משום שנועד להצגת רקע והקשר לסיפור המרכזי, הוא סיפור יצירת פנתיאון לאומי בבית הקברות הישן של תל אביב בתקופת היישוב. אנשי השם, הקבורים בבית הקברות, הונצחו גם בשמות רחובות בעיר העברית הראשונה, שבשלטיהם נקבעו דברי הסבר קצרים, המציגים מידע תמציתי על פועלו של האיש. דברי הסבר אלה שולבו בכותרות הפרקים המתאימים, כדי לספק מידע על האיש ולציין את העובדה שהוחלט לקרוא רחוב על שמו.

ברצוני להודות לנלי ורזרבסקי ולרבקה פרשל-גרשון מהארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו שלא חסכו כל מאמץ כדי לסייע באיתור ובמעקב אחר מקורות היסטוריים. העבודה במחיצתן הייתה מסע מרתק בעקבות היבטים לא ידועים של ההיסטוריה של העיר העברית הראשונה. תודתי נתונה לד"ר עופר קרול, לתלמה לויז ולאדריכל בנימין אנקנשטיין על הנדיבות שגילו, לסטנלי וטרמן על התצלומים, לבתיה דונר על מלאכת העריכה הקפדנית ולנוגה יוסלביץ על מלאכה נאה של עיצוב גרפי. תודתי נתונה לאדריכלית רותם זאבי ולהילה אורן על התמיכה במיזם ועל הנכונות לסייע בקידומו.

הקדושים: חללי המאורעות

הרשימה הכללית של ההרוגים		
שחוצאו מהגמנסיה לבית הקברות		
איצקביץ אהרן	שנייד אברהם	כרין יצחק בן אברהם
אברסלד משה	גילר יצחק	כצנר דוד צבי
סגל שמואל	אקסמן מאיר	יצקר אברהם
צירקסקי גברי	למניק	יצקר יהודה
צירקסקי (בעל הגיל)	גנר מרדכי	הספר י. ח. ברנר
סגור שמואל	צירינג אשר	גנני צבי
קובלניץ ניסן	טוקוביץ הרצל	שן צבי
פינל יונה	מינקלשטיין מרדכי	שמואל בן דוד
בילין שמחה	טבח	גורק נתן
ברשמן מיכאל	מבורך חיים	אסודי מרדכי
2 בלחי ידיעים עדיין.		

מודעת אבל עם שמות הנרצחים במאורעות תרפ"א, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו

יוסף חיים ברנר: תרמ"א-תרפ"א. סופר ומבקר עברי. נרצח בידי ערבים בבית יצקר ליד תל-אביב

ב-5 במאי 1921 אחר הצהריים נקברו חללי הפרעות ביפו, בהם חיים יוסף ברנר, בבית הקברות בתל אביב. כדי למנוע דוחק, הותר לקהל ללוות את מסע ההלוויה שיצא מהגמנסיה, לשם הובאו גופות החללים, עד רחוב אלנבי. לקברים החדשים הוקצאה בבית הקברות חלקה נפרדת – הם הורחקו מהקברים הקיימים וסודרו בשורה שאורכה היה 34.5 מ' ורוחבה – 1.5 מ'. בשל נסיבות המוות הייתה הקמת המצבות על קברי החללים עניינו של הציבור. וכך, בישרה ידיעה, שהופיעה באוקטובר 1921 **בדאר היום**, על הכנות להקמת מצבת זיכרון "לקרבות מאי", שנטמנו בבית הקברות העירוני:

לחללי הפרעות שלנו קמו סוף סוף גואלים. ועד העיר התחיל מטפל ברצינות בהקמת מצבה על קבר-האחים של מאורעות מאי. נבחרה ועדה מיוחדת לכך גם מודעה יפה הודבקה ברחובות המזכירה לקהל את חובתו.¹³

המונח קבר אחים לא התייחס לקבורה, אלא להקמת מצבה משותפת על קבריהם הנפרדים של חללי המאורעות. בראש הוועדה הנבחרת עמד המחנך אליעזר פפר (שנקבר לימים סמוך לקבר חללי המאורעות) ועם חבריה נמנה בנו, המהנדס נחום פפר, איש "הפועל הצעיר". במסגרת ההכנות להקמת המצבה יזמה הוועדה מבצע התרמה בקרב הציבור היהודי ביפו ובתל אביב. לקראת סוכות תרפ"ב (אוקטובר 1921) פורסמה מודעה, שבישרה כי בחול המועד יתקיים ביפו ובתל אביב מבצע התרמה לגיוס הכספים הדרושים להקמת "מצבה על קברי החללים הקדושים". במודעה הוצגה הקמת המצבה כביטוי למחויבות "לאחינו שמסרו נפשם על קדושת השם ועל הגנת חיינו וכבודנו" וצוין בה הצורך למהר ולהקים את המצבה לפני ימי הגשמים. כמו כן, נמסר במודעה כי במהלך יום ההתרמה ייפקדו המתרימים את בתי התושבים, שהתבקשו לתרום בנדיבות "למען תהיה אפשרות להוציא לפועל את בנין מצבת הזיכרון כראוי". לא ידוע אם מבצע ההתרמה אכן התקיים ומה היה שיעור התרומות שנאספו במסגרתו.



מודעה על איסוף תרומות להקמת מצבה על קברות הנרצחים במאורעות תרפ"א, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו

בגלל הצורך לאטום את אתר הקבורה כדי להגן על הקברים בפני גשמי החורף, הקימה החברה קדישא מבנה ארעי על הקברים: "אטם המאחד את כולם, בגובה מטר בערך, על יסוד של בטון".¹⁴ אבן הפינה למצבת הקבע על קברי החללים הונחה באזכרה לחללים, שנערכה בבית הקברות ביום השנה הראשון לרצח.¹⁵ נחום פפר קידם רעיון של תחרות פומבית בין אדריכלים לתכנון מצבת קבר האחים,¹⁶ ובקיץ 1922 פרסמה "הוועדה להקמת המצבה שע"י ועד העיר" מודעה בעיתונות העברית ובה קריאה ל"אמני הארכיטקטורה והפיסול" להשתתף בתחרות פומבית לעיצוב המצבה על קבר האחים.¹⁷ המצבה צריכה הייתה "להביע את כל עומק הטרגדיה של מאורע איום זה". על פי הפרסום, כלל חבר השופטים בתחרות את האדריכלים יוסף ברלין ויוסף טישלר מתל אביב וריכרד קאופמן מירושלים, את נציג אגודת הסופרים, אשר ברש, ואת נציג הוועדה, המחנך אליעזר פפר.

כפי שמתברר מנוסח המודעה, השטח שהוקצה למצבה היה בצורת מלבן, שאורכו 50 מ' ורוחבו 12 מ' – שטח נרחב, שחרג באופן משמעותי מתחומה הצר של שורת הקברים עצמה. כמו כן נמסר, כי לא יחולקו פרסים וכי אין הוועדה מתחייבת "לקבל דווקא את התכנית הראשונה במעלה", משום שעליה להתחשב הן במגבלות התקציב והן ב"דרישות הדתיות". זאת ועוד: למשתתפי התחרות נמסרה ההנחיה הבאה:

הועדה המקומית החליטה להקים משני צדי הקבר שני שערים, שצורתם תתאים אל התבנית הכללית של המצבה. בין שני השערים – דמות שער ובאר מזרחית וממעל כתובת (באופן זה יהיה בכניסה שער משולש, שחלקו התיכוני סתום, בדמות באר).

הפסל אברהם מלניקוב, חבר בוועד אגודת אמנים עברית, מחה בפומבי על נוסח ההכרזה על התחרות.¹⁸ במכתב, שראה אור בדאר היום ימים ספורים לאחר פרסום ההכרזה על התחרות הפומבית, טען הפסל כי רוב מכריע מבין חברי אגודת אמנים עברית לא שמע על היוזמה וכי לא ברור מי בחר בחבר השופטים. לטענתו, האדריכל ריכרד קאופמן לא ידע כלל על היוזמה, ולכן גם לא יכול היה להביע הסכמה להיכלל בחבר השופטים בתחרות. הוא הביע תמיהה על הודעת הוועדה, כי אינה מחויבת

14 דאר היום, 5 ביולי 1922, עמ' 4.

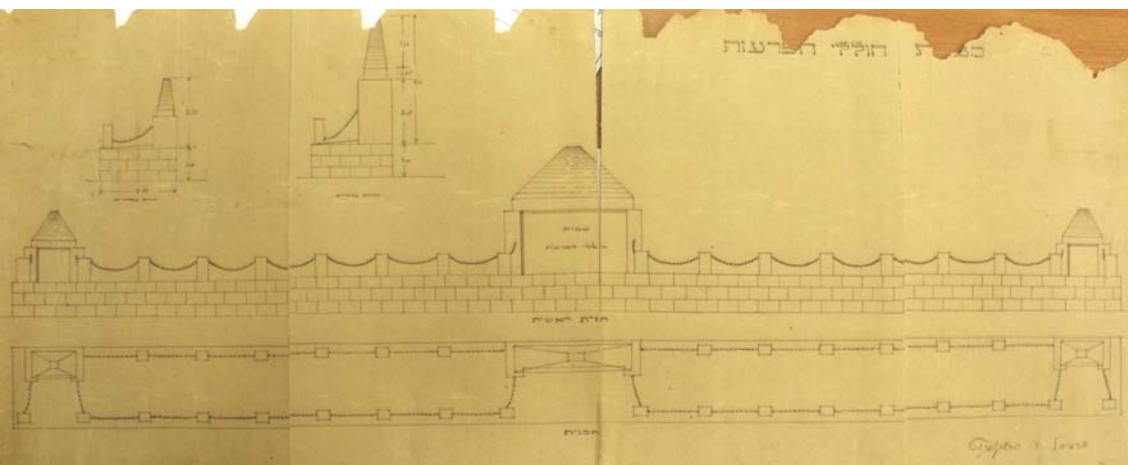
15 הארץ, 25 באפריל 1922, עמ' 4; מ' גליקסון, הפועל הצעיר, שנה 15, 28 באפריל 1922, עמ' 3.

16 נ' פפר למהנדס קופמן, ט' (חודש לא ברור) תרפ"ב, הארכיון הצינוני (להלן: א"צ), L18 6407.

17 מודעה, דאר היום, 5 ביולי 1922, עמ' 4.

18 דאר היום, 7 ביולי 1922, עמ' 4.





דב הרשקוביץ, תכנית למצבה על קברות חללי פרעות תרפ"א

לקבל את ההצעה הטובה ביותר, שפירושה היה מבחינתו: "אנחנו נעבוד ונגיש לכם תכנית ואתם תבנו עפ"י התכנית הגרועה ביותר". כמו כן טען, כי מן הראוי היה לפרסם את ההגבלות על תכנון מצבת הקבר, שמקורן באיסור דתי.

לא ברור אם התחרות אכן התקיימה. בפועל, הופקדו תכנון מצבת הקבר ובנייתה בידי דב הרשקוביץ, אדריכל עיריית תל אביב. בהודעה פומבית לאחר טקס גילוי המצבה הדגיש בצלאל יפה בשם ועד הקהילה העברית, כי הרשקוביץ לא ביקש כל שכר עבור התכנית וכי לא דרש כל תשלום עבור חומרי הבניין ועבודת הפועלים שעסקו בהקמת המבנה.¹⁹ תיאור המצבה, שטקס הגילוי שלה נערך במאי, פורסם בעיתון **הארץ**: "המצבה בנויה בצורת שורת עמודים הקשורים בשרשראות. משני הקצוות שתי כיפות קטנות ואחת גדולה באמצע. לאורך השורה קברי הקדושים – ארבעים ואחד מספרם (ביניהם יוסף חיים ברנר). בכיפות חקוקים שמות ההרוגים הנעלמים".²⁰ ה"כיפות" היו קירות רבועים, שמעליהם מבנים בצורת "גג" משולש בחתך של פירמידה. בתכניתו של הרשקוביץ אין זכר לשערים, שצוינו בהנחיות הוועדה להקמת המצבה מ-1922,

¹⁹ הודעה זו נמסרה במכתב למערכת שנועד להזים את טענת ארגון הארכיטקטים והמהנדסים בתזכיר ששלח לעיריית תל אביב כי אדריכל העיר עסק גם בעבודות פרטיות, ביניהן נמנו הקמת מצבת הקבר לחללי המאורעות: **דאר היום**, 22 ביוני 1924, עמ' 4.

²⁰ "קברי הקדושים", **הארץ**, 27 במאי 1924, עמ' 4.

ואילו המבנים דמויי הפירמידה מזכירים את תיאור המצבה המונומנטלית, שהקים שמעון החשמונאי על קברי בני משפחתו במודיעין:

ויבן שמעון על קבר אביו ואחיו ויגביה אותו למראה, באבן גזית מאחוריו ומפניו. ויקים שבע פירמידות, אחת לפני אחת, לאביו ולאמו ולארבעת אחיו. ולהן עשה בסיסים והקיף בעמודים גדולים, ויעש על העמודים חליפות לשם עולם, וליד החליפות אניות מגולפות, למען יראו לכל יורדי הים. זה הקבר אשר עשה במודיעין עד היום הזה.²¹

טקס חנוכת מצבת האחים התקיים בכ"ב באייר תרפ"ד, 26 במאי 1924, כחודש לאחר יום השנה השלישי לטבח. ניתן לשער כי העתקת הטקס לאייר נעשתה בגלל האיסור להספיד את המתים בחודש ניסן. לאחר נאумו של הרב עוזיאל ותפילת "אל מלא רחמים" הוסר הלוח מעל המצבה וזר פרחים הונח עליה. הכתובת החקוקה על מצבת האחים סיפקה מידע כללי והקשר לאומי:



המצבה על קברות חללי מאורעות תרפ"א (מאחור: המצבה שעדיין לא הושלמה לחללי מאורעות תרצ"ו), 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב





ציון לחיים יוסף ברנר על המצבה לחללי מאורעות תרפ"א, ספר בית הקברות הישן בתל אביב



המצבה על קברות חללי מאורעות תרפ"א (מבט ממערב), 1924. צילום: יוסף לויתן, מתוך אוספי העיר הנגלית לעין, אלכום רחל ריקה הטשואל לבית לויתן, בית העיר, עיריית תל אביב-

קבר אחים

לנפשות קדושות וטהורות שנרצחו
ביום כ"ג ניסן התרפ"א ביפו וסביבותיה
ובאו לקבורה ביום כ"ה ניסן
בדמן יחיה עם ישראל ובקדושתן יתקדש

באוקטובר 1929 בחר ועד הקהילה את הוועד לבניית המצבה על קברי החללים במאורעות תרפ"ט.²² ההחלטה העקרונית שהתקבלה קבעה כי תכנית המצבה וצורתה יהיו דומות לאלו של המצבה שהוקמה על קבר האחים של חללי תרפ"א. כמו כן, הוחלט שלא למסור את העבודה לידי קבלנים. בישיבה, שנערכה עם נציגי משפחות החללים, הוחלט לפנות לדב הרשקוביץ ולבקש שיכין תוכנית למצבה. המצבה על קבר האחים של חללי מאורעות תרפ"ט נבנתה בשנת 1931.²³ על המצבה נכתב:

קבר אחים

לנפשות קדושות וטהורות שנהרגו
ביום י"ט מ'אב ה'תרפ"ט
ואעבור עלייך ואראך מתבוססת בדמייך
ואמר לך בדמייך חיי בדמייך חיי

תשעת הקרבנות שנרצחו בכ"ז ניסן תרצ"ו, ביום הראשון למאורעות תרצ"ו-תרצ"ט נקברו זה לצד זה בבית הקברות הישן בתל אביב "למראשות קבר האחים של הרוגי מאי 1921 ובשורה אחת עם קבר האחים של אב תרפ"ט".²⁴ בקיץ 1937 יזם ועד הקהילה את בחירת חברי הוועד להקמת המצבה לחללי מאורעות תרצ"ו, שבו ישבו שני נציגים מטעם עיריית תל אביב.²⁵ הוועד התכנס באוגוסט 1937 וקיבל החלטה כי "המצבה צריכה להיות לפי דוגמת המצבות לקדושי תרפ"א ותרפ"ט".²⁶ כמו בעקבות אירועי הדמים הקודמים, התקבלה הצעתו של דב הרשקוביץ, שגם הפעם הציע את שירותיו ללא תשלום. הוועד הוסיף וקבע, כי בעול המימון ישאו הסוכנות היהודית, העירייה, ועד הקהילה וחברה קדישא, וגם למשפחות החללים הוצע להשתתף בהוצאות.

22 **דאר היום**, 31 באוקטובר 1929, עמ' 4; על מינוי הוועדה: **דאר היום**, 24 באוקטובר 1929, עמ' 4.

23 האחים סגל בע"מ לשלוש, י"ד אייר תרצ"ח, ארכיון היסטורי תל אביב (להלן: אהת"א), 08-236.

24 "בבית הקברות הישן", **דבר**, 19 ביוני 1945.

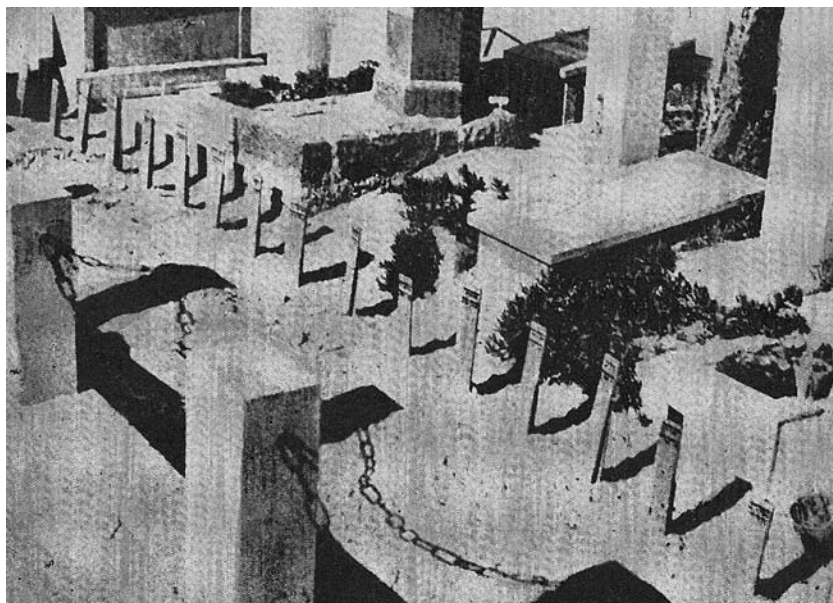
25 ישיבת הנהלת עיריית תל אביב, 22 ביולי 1937, החלטה 1013.

26 פרוטוקול ישיבת הוועדה להקמת מצבה לקרבנות תרצ"ו, 26 באוגוסט 1937. אהת"א 8-236.





המצבה על קברות חללי מאורעות תרפ"ט, 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב



שורת הקברים של חללי מאורעות תרצ"ו לפני הקמת המצבה, ספטמבר 1936, ספר האישים: לקסיקון ארצישראלי (תל אביב: מסדה תרצ"ז)

במרץ 1938 הודיע הוועד על מכרז להקמת המצבה על פי תכניתו של הרשקוביץ.²⁷ הוועד התכנס שוב פעמיים באפריל 1938: בישיבה הראשונה נקבע, כי יש לשאוף לכך שחנוכת המצבה תיערך ביום השנה לפרוץ המאורעות – כ"ז ניסן תרצ"ז. כמו כן, החליט הוועד שהוצאות הקמת האנדרטה, בסך 300 לא", יתחלקו שווה בשווה בין עיריית תל אביב וועד הקהילה וחברה קדישא.²⁸ בישיבה השנייה נקבעה החברה שזכתה במכרז להקמת המצבה.²⁹

באפריל 1939 קיבל על עצמו מהנדס העיר יעקב בן-סירה (שיפמן) את מלאכת הפיקוח על עבודת הקמת המצבה בבית הקברות הישן במקומו של דב הרשקוביץ שנסע

27 דבר, 30 במרץ 1938, עמ' 4.

28 פרוטוקול ישיבת הוועדה להקמת מצבה לקרבנות תרצ"ו, 21 באפריל 1938. אהת"א 8-236.

29 פרוטוקול ישיבת הוועדה להקמת מצבה לקרבנות תרצ"ו, 26 באפריל 1938. אהת"א 8-236.

לחור"ל.³⁰ בשלב זה כבר נבנה שלד המבנה שעל הקבר בתבנית דומה למצבה שתכנן הרשקוביץ לחללי תרפ"א. לאחר שבדק את תכניתו של הרשקוביץ, קבע בן-סירה כי "התכנית לקויה במידה ניכרת מבחינת צורתה החיצונית".³¹ מה שהטריד את בן-סירה היה מה שכינה בשם "ההגבהה האמצעית" – מבנה בולט בצורת משולש קטום דמוי פירמידה, שנועד לשמש בסיס לכתובת הראשית. הוא הבחין בכך, שהגבהה זו ממוקמת מאחורי ההגבהה שבמרכז מצבת הקבר לחללי תרפ"א, שם נקבעה הכתובת הראשית של המצבה. לכן, הציע להרוס את "ההגבהה האמצעית" ולמקם את מצבת האבן בקצה מבנה הקבר, לצד המעבר. לאור השינויים והעובדה שנקברו שם חללים נוספים, העריך בן-סירה את הוצאות הקמת המצבה ב-485 לא". לדעתו, גם אם תידרש תוספת מחיר, הרי כך "יקבל הקבר צורה נאה".

ב-ד' אייר ת"ש, 12 במאי 1940, נערך בבית הקברות הישן טקס גילוי טבלת הזיכרון על מצבת הקבר לחללי המאורעות.³² יום זה נקבע כיום זיכרון הגבורה של היישוב לחללי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט על ידי כפר היישוב, המגבית למימון צרכי הביטחון של היישוב (שנוסדה על ידי הוועד הלאומי ב-24 ביולי 1938). מעבר להעלאת זכר הנספים, היה ליום הזיכרון גם מטרה מעשית: גיוס כספים להקמת מצבות על קברי החללים ולתמיכה במשפחות השכולות ובמשפחות הפצועים.

בפועל, לא בישר טקס גילוי טבלת הזיכרון את השלמת עבודת ההקמה של המצבה על קבריהם של חללי המאורעות בבית הקברות הישן. הבעיה הייתה כספית. הוצאות הקמת האנדרטה היו גבוהות מ-300 לא", הסכום שדובר בו קודם להתחלת הבנייה. החברה קדישא סירבה לבקשת ועד הקהילה להוסיף על חלקה בהסכם – סכום בסך 100 לא"י – בטענה שמגבית כפר היישוב היא שצריכה לממן את הבנייה וכי סכום הכסף, שהועבר לעיריית תל אביב למטרה זו, אמור להספיק להשלמת העבודה.³³ מגבית כפר היישוב הקציבה אומנם סכום של 250 לא"י להקמת המצבות, אבל דרשה שהסכום יתחלק בין המצבות, שיוקמו על קברי חללי המאורעות בבית הקברות הישן ובבית הקברות החדש בנחלת יצחק. סכום בסך 125 לא"י, שיועד למצבה בבית הקברות הישן, לא היה בו די לכסות את העלויות: לפי הערכת מהנדס העיר, נדרשו 220 לא"י להשלמת העבודה, דבר שחייב את העירייה להקצות סכום נוסף של 100

30 ד"צ פנקס לביה"ח "מרץ", 18 באפריל 1939, אהת"א ב 163-4.

31 י' בן-סירה (שיפמן) לד"צ פנקס, 16 במאי 1939, אהת"א ב 163-4.

32 **הצפה**, 13 במאי 1940, עמ' 1; **המשקיף**, 13 במאי 1940, עמ' 4.

33 חברה קדישא ליו"ר ועד הקהילה לת"א ויפו, ט"ו באלול ת"ש; ד' צ' פנקס לי' רוקח, 31 באוקטובר 1940, אהת"א ג 163-4.

לא"י.³⁴ כפי שהסביר בן-סירה, העברת התקציב על ידי כפר היישוב הותנתה בהשלמת הסכום הדרוש להקמת המצבה בבית הקברות הישן על ידי העירייה.

העיצוב הנמשך גרם להתמרמרות בקרב המשפחות השכולות. את התלונות שהגיעו אליה הפנתה החברה קדישא לעיריית תל אביב בדרישה למצוא את "הפתרון הרצוי למען כבוד הקדושים וכבוד הציבור".³⁵ רק בינואר 1942 הכריזה עיריית תל אביב על תחרות "לתכנית עבור מצבה על קבר האחים בבית הקברות החדש בנחלת יצחק".³⁶ בכך נפתחה הדרך להשלמת בנייתה של המצבה בבית הקברות הישן. הכתובת התייחסה למסורת היהודית ולמשמעות הציונית של מותם של הקבורים שם:



34 י' בן-סירה (שיפמן) לי' רוקח, 5 במאי 1941, אהת"א ג 4-163.

35 חברה קדישא להנהלת עיריית תל אביב, ג' אייר תש"א, אהת"א ג 4-163.

36 הפקר, 22 בינואר 1941.



גדולי האומה

מכס (מאיר שמחה) נורדאו

רופא, מיוצרי הציונות המדינית תרי"ט-תרפ"ג (1849-1923)



דאר היום, 5 במאי 1926, עמ' 1

ב-5 במאי 1926 נטמנו עצמותיו של הסופר והמנהיג הציוני מכס נורדאו בבית הקברות בתל אביב. נורדאו לא ביקר מעולם בתל אביב. הוא נפטר ב-1923 ונקבר בבית הקברות מונפרנס בפריז. ראש עיריית תל אביב, מאיר דיזנגוף, "מחולל הרעיון של הבאת נורדאו לארץ ישראל",³⁷ שכנע את אלמנת נורדאו ובתו להסכים להעברת עצמותיו של נורדאו לתל אביב, ומועצת עיריית תל אביב אישרה את החלטת הוועד הפועל להוציא לפועל את יוזמתו של דיזנגוף.³⁸ כחודשיים לאחר טקס ההלוויה כתב דאר היום בניהמה של ביקורת כי "עיריית תל אביב לקחה לה לעצמה את גופת נורדאו", וכי הדבר נעשה "למרות שאפשר היה למצוא מקום אחר עבור גופת נורדאו", כשהכוונה הייתה כנראה לירושלים.³⁹ בדבריו במועצת העיר הסביר דיזנגוף:

כיוון שישנן בתל אביב שתי שכונות: נורדיה ותל-נורדוי, הנושאות את שמו של נורדוי, החליט הוועד הפועל להעביר את גוית המנהיג המנוח לתל אביב. באתי בדברים עם הגב' נורדוי ועם בתה הגב' מכסה נורדוי וקבלתי את הסכמתן להעברת עצמותיו הננה. הוועד הפועל החליט להקציב לשם הוצאת הדבר לפועל סך 300-400 לירות מצריות ומציע למועצה לקבל את ההצעה ביחד עם התקציב הדרוש לזה, באופן שהוועד הפועל יוכל לגשם את הדבר בזמן הקרוב ביותר.⁴⁰

ההצעה התקבלה פה אחד על ידי כל חברי המועצה, בהם גם אחד העם. מכס נורדאו היה המנהיג הציוני הראשון שהובא לקבורה מחדש בארץ-ישראל. באפריל 1926

37 דאר היום, 5 במאי 1926, עמ' 2.

38 ידיעות עיריית תל אביב, תרפ"ה-תרפ"ו, שנה ח', גיליון 4, עמ' 11.

39 דאר היום, 18 ביולי 1926, עמ' 2.

40 ידיעות עיריית תל אביב, תרפ"ה-תרפ"ו, שנה ח', גיליון 4, עמ' 11.

עיריית תל-אביב
מודעה עירונית מס' 8

טבחם קבלת עצמות
מנהיגנו הגדול

ד"ר משה נורדוי ז"ל
והובלת לקבורה בבית הקברות בתל אביב
ביום ג' כ' אייר תרפ"ו (4.5.26)

11 בשעה 7:15 בבקר - יגיע הארון לרחובות תל-אביב.
קבלת פנים רשמית של ביכ המוסדות וההסתדרויות לפי הזמנות.
(שם נאמרים לא יהיו על המקום).

12 בשעה 7:30 בבקר - רעגברת הארון לבית העיריה תחת משמר כבוד של "מכבים" וצופים דרך רחובות תל-אביב, אלנבי.
עיי בית הכנסת הגדול ברי אלנבי תפלת יאל מלא חתומים ומשם דרך רחובות גרונברג נחלת בנימין, אלנבי ובאליק לאורך כל הדרך משני הצדדים יעמדו תלמידיו בתי הספר בתל-אביב.

13 משעה 10 בבקר עד 2 אח"הצ - יוצג הארון תחת משמר כבוד של "מכבים" וצופים בביתן פתוח שיוקם למטרה זו על הרחבה שלפני בית העיריה.
בשעות אלו יעבור הקהל בשורה על פני הארון.

14 בשעה - 2 אח"הצ - הספר על יד בית העיריה עיי ביכ העיריה ביכ ההנהלה הציונית ודרכ הראשי-מנגנות אבל יהדעו הדמעות עיי תומרת המשטרה.

15 בשעה 2:30 אח"הצ - רחובות תל-אביב לפי סדר זה:
דרך רחובות ביאליק, פינסקר, בוגרשוב, אליעזר בן-יהודה עד בית העם.
עיי הספר בשם וועד הלאומי. מה דרך רחוב טרומפלדור לבית הקברות.
בבית הקברות יספידו באיכה הסתדרות הסופרים ובאיכה הסתדרות הציונית.

16 הכניסה לבית העם ולבית הקברות תהיה אך ורק עיי כרטיסים.

17 ביכ המוסדות, נקורות הישוב וכו' המזמנים בכתב להשתתף בהלויה יקבלו כרטיס מיוחדים מהוועדה המסדרת ורק להם יורשה ללכת אחרי הארון בפנים שרשרת משמר הכבוד.

18 כל בריי הספר בשעה עיריית תל-אביב יהיו סגורים במשך כל היום.

19 העיריה מסרחה על בטול מל-אביב בכל שטח העיריה משעה 12 בצהריים עד אחרי ההלויה.

20 עיריית תל-אביב מזמינה את תושבי העיר להשתתף בחלוקת הכבוד האחרון למתני הגדול.

21 העיריה מבקשת את קהל המשתתפים להשמע להוראות הסדרנים הממונים על שמירת הסדר בשעת הטבח.
עיריית תל-אביב.

מודעה עירונית על קבורת נורדאו בבית הקברות הישן בתל אביב, מאי 1926, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו

נמסרה הודעה על העברת עצמותיו של נורדאו לא"י בישיבת נשיאות הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית.⁴¹ ארוננו של מכס נורדאו נטמן בבית העלמין בתל אביב ב-4 במאי 1926. בדברים שנשא דיונגוף על קברו של נורדאו, הוא ציין כי טקס ההלוויה בתל אביב היה "מאורע דורי אשר לא ישכח".⁴²

המעמד המיוחד, שהוענק לקברו של נורדאו בשטח בית העלמין, בא לידי ביטוי בכך שהוא "נחשב בצד מערב של בית הקברות, במקום גבוה".⁴³ הקבורה בבית העלמין התנהלה ממזרח למערב, במורד המשתפל מקצהו המזרחי, הגבוה, של בית הקברות לכיוון הים. קברו של נורדאו נכרה אומנם בחלקו הנמוך של בית הקברות, אך "במקום גבוה" באופן יחסי, למעשה במרומה של תלולית, שהתנשאה מעל לסביבתה המיידית. אזור זה לא שימש עד כה לקבורה סדירה, והיה קרוב לאזור שבו נקברו ילדים, בחלק הדרום-מערבי של בית הקברות. בעת שנכרה קברו של נורדאו, השטח שבין קבר האחים של חללי תרפ"א ובין הקבר החדש היה עדיין ריק מקברים.

בעבודות ההכנה לקבורתו של נורדאו בבית הקברות הועסקו כ-60 פועלים.⁴⁴ בקיר הדרומי, הפונה לרחוב טרומפלדור, נפתח שער חדש שנועד לאפשר לתהלכות ההלוויה להיכנס לבית הקברות. מקומו של השער החדש נקבע כך ששביל הכניסה, המוביל לקבר נורדאו, יעבור לאורכה של מצבת האחים לחללי מאורעות תרפ"א. בקרבת הקיר המערבי של בית הקברות נבנה כוך להטמנת ארוננו של נורדאו, שנועד לשמש יסוד למצבת הזיכרון.⁴⁵ לאחר תפילת "אל מלא רחמים", שנאמרה בתום טקס הקבורה, נאטם הכוך.

הדוברים בטקס הקבורה לא התייחסו במפורש לאפשרות שמדובר בשלב ראשון בדרך ליצירת פנתיאון לאומי בבית העלמין העירוני, אך אפשרות זו הוצגה במאמר שראה אור בדבר, שבו עמד המחבר על הפוטנציאל הסמלי הטמון בקבורתו של נורדאו בבית הקברות של תל אביב, מקום שבו נקבר יוסף חיים ברנר:⁴⁶

41 פרוטוקול, ישיבות נשיאות הוועד הפועל, 18-19 באפריל 1926. ארכיון ציוני (להלן: א"צ) L9\8.

42 דאר היום, 5 במאי 1926, עמ' 2.

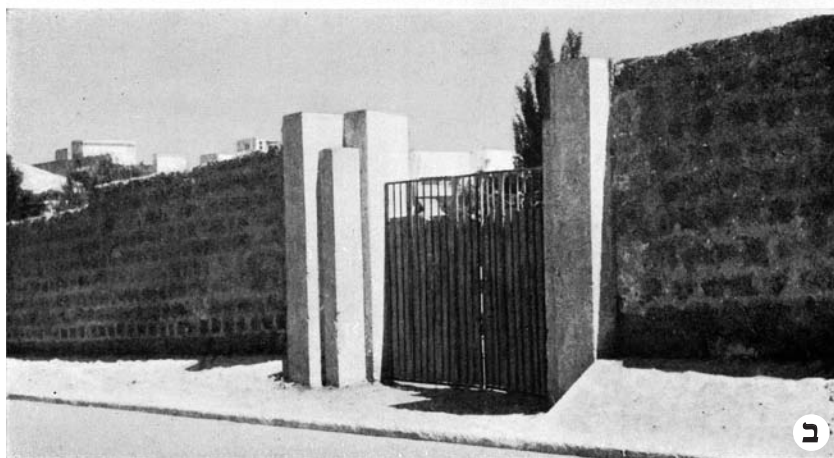
43 שם, שם.

44 דבר, 3 במאי 1926, עמ' 4.

45 דבר, 3 במאי 1926, עמ' 4; דבר, 5 במאי 1926, עמ' 1.

46 י' לוי, "להעלאת ארוננו של נורדוי", דבר, 4 במאי 1926, עמ' 3.

איננו יושבים עדיין בארצנו לבטח ולבנין הפנתיאון הלאומי למתינו הגדולים עוד רחוק היום. רק חולות שוממים יש לנו. אותם אנו מרוויים בזיעתנו ובהם אנו גם מקברים את מתינו. אבל בחולות הללו, בית הקברות הצנוע של תל אביב ישנו קבר אחרים גדול, בו נחות עצמות קדושינו ושם טמון גם היקר לנו מכל יקר – ברנר שלנו. וזה יהיה גם מקום המנוחה של המנהיג המת. פה ישכן בתוך עמו, עד אילם לסבלותיו ולשמחותיו ויאציל עליו מהודו...



שערי בית הקברות. (א) השער הישן של בית הקברות, ספר בית הקברות הישן בתל אביב;
(ב) השער החדש של בית הקברות, שנבנה במאי 1926 לקראת קבורת עצמות נורדאו, ספר בית
הקברות הישן בתל אביב



אחד העם (אשר גינצברג)

סופר והוגה דעות, אבי הציונות הרוחנית (תרט"ז-תרפ"ז / 1856-1927)

ב-2 בינואר 1927 נפטר אחד העם בתל אביב, שם התגורר מ-1922. דוד בלוק, ראש העיר, פנה לחברה קדישא בבקשה "לסדר כי מקום מנוחתו האחרון של מורנו מר אחד העם יהיה ליד קברו של מכס נורדוי ז"ל", בהתאם לרצונה של משפחת המנוח ועל דעת הוועדה המטפלת בסידורי ההלוויה.⁴⁷ כפי שכתב ראש העיר לאלמנתו של נורדאו, החלטת העירייה לקבור את אחד העם, "ההוגה הגדול והמורה", לצד נורדאו הייתה ביטוי של כבוד: "אזור זה בבית הקברות של תל אביב נחשב כפינה נבחרת שבה רק הגדולים באמת יובאו לקבורה".⁴⁸ הציבור לא ידע על כך, אך חלקת הקבר הייתה אחת הסוגיות במאבקה של החברה קדישא בעירייה בנושא הרחבת בית הקברות. החברה קדישא התנגדה לבקשת העירייה להקצאת חלקת קבר גדולה בניסיון ללחוץ על העירייה לפתור את בעיית המחסור המסתמן במקומות קבורה בבית הקברות העירוני. את המשא והמתן עם החברה קדישא ניהל בהצלחה ישראל רוקח. בעקבות המחלוקת, הועלתה האפשרות שהעירייה תפקיע שטח בסביבת קבריהם של נורדאו ואחד העם "בשביל המאוזוליאום שיבנה שם בעתיד", אך ראש העיר פקפק במעשיות של צעד זה.⁴⁹



מודעה עירונית על קבורת אחד העם בבית הקברות הישן בתל אביב, מאי 1926, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו

פרשנים ציינו את המשמעות הסמלית שיש לקבורתם של נורדאו, איש הציונות המדינית מבית מדרשו של הרצל, ואחד העם, אבי הציונות הרוחנית, בסמוך זה לזה: "וטוב שעצמותיו תשכבנה ליד עצמות נורדאו, כאילו דאגה השגחה העליונה לכך, כי בכל מלחמות אלה השניים – סוף סוף הגיעו שניהם לנקודה אחת לזו ששאפו

47 ד' בלוק לחברה קדישא, 2 בינואר 1927, אהת"א 4-3731.

48 ד' בלוק לגב' נורדאו, 5 בינואר 1927, אהת"א 4-3731.

49 צימרמן למנהל המחלקה הטכנית, 6 בפברואר 1927, אהת"א 4-3731.

שניהם, לארץ הנבנית...⁵⁰ במהלך ביקורו בתל אביב, ב-12 באפריל 1927, הניח תומס מסאריק, נשיא צ'כוסלובקיה, זרים על קבריהם של נורדאו ואחד העם:⁵¹ בעת הזו היו אלה הקברים הייצוגיים של הפנתיאון הציוני בארץ-ישראל.

בדברים שנשא בהלווייתו של נורדאו, הבטיח דיזנגוף כי תל אביב תדאג לטפח את הקבר. על כוך הקבר הוקם מבנה זמני עם דלת. על המבנה נשתלה צמחייה וסודרו צינורות השקיה, כפי שהסביר דוד בלוך לאלמנה: "ברצוננו להשלים את פעלנו ולא להשאיר את הקבר הזה ללא ירק וללא פרח – כיתר הקברים בבית קברות זה".⁵² הוא טען, כי הפרחים והירק עשו את הקבר "לפינה הנעימה ביותר" בבית הקברות.⁵³ הוועד הפועל של עיריית תל אביב החליט לבנות על קברו של אחד העם מבנה זמני, "על פי תכנית הדומה לבניין שעל קבר נורדאו",⁵⁴ אולם, שמש בית הקברות הפסיק את העבודה באתר. הייתה זו מחאתה של החברה קדישא על כך שהעירייה לא מצאה פתרון למצוקת מקומות הקבורה בבית הקברות.⁵⁵ נציג החברה קדישא טען, שלמרות הכבוד המגיע לאחד העם, לא צריך היה "להרשות לקחת בשביל המצבה שטח גדול זה".⁵⁶ בהחלטה להפסיק את העבודה היה מעורב גם המילונאי, המחנך והסופר יהודה גרזובסקי (גור), שהיה מקורב לאחד העם ונמנה עם הממונים על ביצוע צוואתו. גור מחה על כך שהעירייה לא התייעצה עם האלמנה ולא קיבלה את הסכמת הממונים על ביצוע הצוואה.⁵⁷

לאחר שהתברר שהעירייה לא קידמה את הקמת המצבה, פנו בני המשפחה וידידי אחד העם במאי 1927 לפסל אברהם מלניקוב.⁵⁸ קודם להזמנת מצבת הקבר של אחד העם יצר כבר מלניקוב שלוש מצבות בבית הקברות בתל אביב: ב-1922 את המצבה לדב

50 דבר, 2 בינואר 1927, עמ' 1; דאר היום, 3.1.27, עמ' 1.

51 הצפירה, 24 ביוני 1927, עמ' 4.

52 ממלא מקום ראש עיריית תל אביב לוועד הקהילה, 14 ביוני 1926, אהת"א 4-3731.

53 ד' בלוך לגב' נורדאו, 9 בפברואר 1927, אהת"א 4-3731.

54 ישיבת הוועד הפועל של עיריית תל אביב, 12 בינואר 1927, סעיף 11.

55 לנושא זה ראו: ועד הקהילה העברית העברית של יפו ותל אביב לעיריית תל אביב, 29 בנובמבר 1926, אהת"א 4-3807. ב-1928 התקבלה החלטה להפקיע שלושה וחצי דונמים מצפון לבית הקברות הישן לשם הרחבתו. למרות שההפקעה אושרה, התכנית לא יצאה אל הפועל. במקום הרחבת בית הקברות הישן נבנה בית הקברות החדש בנחלת יצחק שעל גבול גבעתיים.

56 דובינסקי עם הרב פפולה, שיחת טלפון, 23 בפברואר 1927, אהת"א 4-3731.

57 דובינסקי עם י" גרזובסקי, שיחת טלפון, 24 בפברואר 1927, אהת"א 4-3731.

58 ד' בלוך לפישר, 16 במאי 1927, אהת"א 4-3731.



בוריס בן אלכסנדר גולדברג, שנרצח במאורעות תרפ"א, וב-1926 את המצבות לחנה בת ראובן נובומייסקי ולבצלאל יפה.⁵⁹



אברהם מלניקוב, מצבת הקבר של חיה נובומייסקי, צילום: סטנלי וטרמן

⁵⁹ אברהם מלניקוב (1892-1960) נודע כיום, בעיקר, כיוצרו של פסל הארי השואג, שנחנך בפברואר 1934 על קבר טרומפלדור וחבריו בתל חי. מלניקוב נמנה עם חברי ועד אגודת אמנים עברית (לימים אגודת הציירים והפסלים בישראל).

הפנייה למלניקוב בהצעה לבנות מצבה על קברו של אחד העם חייבה את העירייה להתייחס לשאלת המצבה הקבועה על קברו של נורדאו. בשיבה, שנערכה ב-10 במאי 1927, החליט הוועד הפועל של העירייה ששתי המצבות יוקמו במקביל וכי שתיהן תהיינה "בערך שוות בגודלן ובערכן".⁶⁰ כמו כן, התקבלה החלטה להשתתף בבניית מצבת הקבר של אחד העם בסכום של 20 לירות מצריות (לי"מ). בלוח הניה שמלניקוב יבנה גם את מצבת הקבר של נורדאו וכי עלות המצבה תגיע לסכום של 200 לי"מ, כעלות המצבה על קבר אחד העם, וזאת לעומת ההערכה המוקדמת שעלות בנייתה של מצבה מפוארת תהיה 1000 לי"מ.⁶¹ ביולי שלח ראש העיר את העתק תכניתו של מלניקוב למצבה על קבר אחד העם לאלמנת נורדאו וביקש את חוות דעתה.⁶² התקופה הייתה תקופת משבר כלכלי קשה בעיר. ראש העיר החל במהלך לגיוס משאבים בקרב תורמים, אך כשנודע הדבר לאלמנתו של נורדאו ולבתו, הן הביעו התנגדות להוצאת הכספים בעת הזו. כפי שכתב בלוח, "הן חושבות כי לא נכון יהיה 'לבזבז' בשעה זאת סכום כל כך גדול להקמת מצבה על קברו של המנוח, בשעה שדרושים סכומים ענקיים להקלת המשבר ולמטרות פוריות יותר".⁶³ לדעתן "אין טוב מעורגת הפרחים אשר נטענו על גבי הקבר, ומסתפקות הן בהחלט במצבה חיה ורעננה זו".

טקס גילוי המצבה על קברו של אחד העם נערך ב-22 בינואר 1928, ביום השנה הראשון למותו. בטקס נכחו אלפים מתושבי תל אביב. המצבה, שעיצב אברהם מלניקוב, נבנתה כגוש אבן אנכי בגובה שני מטרים, שנחצב במחצבת כפר גלעדי של אנשי גדוד העבודה. למרות ממדיה המרשימים, הקרינה המצבה פשטות וצניעות. בדברים שנשא בטקס גילוי המצבה התייחס ביאליק, הדובר המרכזי באירוע, ל"מצבה פשוטה זו",⁶⁴ וברוח זו גם תוארה המצבה בעיתון **הצפירה**:

המצבה עושה רושם בפשטותה הרבה. אבן של שיש גדולה ומרובעת, מצבע ורוד, המהוקצעת יפה מכל הצדדים, ובחזיתה בולט מתוך האבן עצמה כעין שער, גם כן בקווים פשוטים מאוד, וכתובת צנועה מבהיקה: "אחד העם" – ולא יותר. רק מאחורי המצבה, בתחתית האבן, נסתרת מעין רואים, כתוב גם: אשר בן ישעיהו גינצבורג י"ז אב תרס"ז – כ"ח טבת תרפ"ז.⁶⁵

60 תזכיר פנימי, 11 במאי 1927, שם, שם.

61 ד' בלוח לד"ר מוסנזון, 22 ביולי 1927, אהת"א 4-3731.

62 ד' בלוח לגב' נורדאו, 20 ביולי 1927, אהת"א 4-3731.

63 ד' בלוח לד"ר מוסנזון, 30 באוגוסט 1927, אהת"א 4-3731.

64 דבר, 23 בינואר 1928, עמ' 1.

65 הצפירה, 3 בפברואר 1928, עמ' 1.





משמרת צופים ליד קברו של אחד העם, בקירוב, 1930, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו

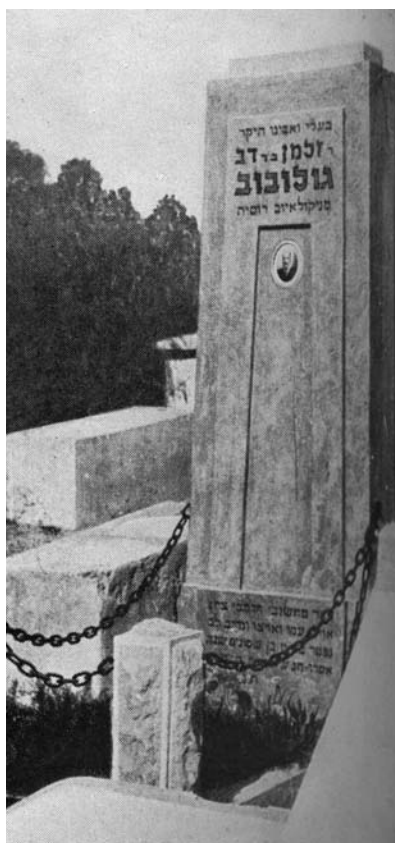


מצבת אחד העם, 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב

המצבה, שתוכננה בצורת אובליסק מעוצב, לא הכילה מוטיבים יהודיים מסורתיים. הכיתוב בחזיתה – "אחד העם" – נשא מסר כפול של פשטות שהועבר במשמעות כינויו של האיש ויוצג גם בחזית המצבה, שבה לא צוינו כל פרטים ביוגרפיים. על פי מיקום הכתובת, המצבה פנתה לכיוון מזרח – לעומת המצבות האחרות, שנבנו בבית הקברות עד כה, שפנו למערב. יש לציין, כי בבית הקברות הישן בתל אביב נבנו בשנות השלושים שתי מצבות נוספות, שהיו זהות בצורתן, אם כי לא בגודלן, למצבה שנבנתה על קברו של אחד העם.



המצבה על קבר יצחק וינטרוב (העתק של מצבת אחד העם), צילום: סטנלי ווטרמן



המצבה על קבר זלמן גולובוב (העתק של מצבת אחד העם), 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב

לאחר גילוי המצבה של אחד העם החליטה הנהלת העיר לדרוש מהחברה קדישא לחדול מקבורת ילדים בשטח הסמוך לקבריהם של נורדאו ואחד העם, כפי שנהוג היה קודם לכן, ולהימנע מסידור קברים כלשהם באזור זה.⁶⁶ בדוח על ביקור בבית הקברות בראשית דצמבר 1928 צוין כי נמשכת קבורת הילדים ליד קבריהם של נורדאו ושל אחד העם, כך שלא יותר מקום לנטיעת עצים סביב הקברים.⁶⁷ מחבר הדוח הציע, שהנהלת העירייה תדון עם ועד הקהילה על הקצאת שטח מסוים "סביב הקברים הנ"ל בשביל קברים היסטוריים או לשם סידור גינה קטנה". ראש העיר פנה לחברה קדישא ודרש "בכל תוקף" להימנע מקבורת ילדים בקרבת קבריהם של נורדאו ושל אחד העם.⁶⁸ בתגובתה טענה החברה קדישא, כי כל עוד לא נמצא פתרון לבעיית המחסור במקומות קבורה, אין היא יכולה לקבל את הוראות העירייה ולוותר על שטחי קבורה, "ובאין ברירה נאלצים להמשיך את המצב הקיים לפי שעה".⁶⁹ העירייה לא קיבלה את טענת החברה קדישא, וכדי למנוע אי-הבנות שלחה לחברה קדישא מפה של בית הקברות, שבה סומנו השטח שצריך להישאר פנוי ליד הקברים והמעבר מהשער עד הקברים.⁷⁰ כמו כן, החליטה העירייה להכין "תכנית מדויקת" של כל השטח הפנוי ולחלק אותו ל"מגרשים" ממוספרים, כדי שהחברה קדישא תסדר את הקברים בהתאם לתכנית זו.⁷¹ התכנית, שהועברה לחברה קדישא בתחילת אוקטובר 1929, ייעדה מקום ל"שני קברים היסטוריים" נוספים,⁷² שמיקומם ביחס לשני הקברים הקיימים לא היה ברור. בנוסף, הודיעה העירייה לחברה קדישא שהיא מתעתדת לגדר את המקום ולסדר נטיעות. בפברואר 1930 דרשה ועדת בניין ערים מהחברה קדישא להימנע מקבורת מתים בשטח המסומן ליד קברי נורדאו ואחד העם ובמעברים המובילים לקברים אלה.⁷³

קבריהם של נורדאו ואחד העם יצרו מוקד סמלי בטופוגרפיה המקומית, שנטען ביקורתם של שני האישים. בהתאמה, עלה ערכן של החלקות הסמוכות לקברים

66 החלטת הנהלת עיריית תל אביב, מס' 20, 1 באפריל 1928; מאיר דיזנגוף להנהלת חברה קדישא, 4 באפריל 1928, אהת"א 4-3807.

67 דובינסקי להנהלת העירייה, 4 בדצמבר 1928, אהת"א 4-3807.

68 ראש עיריית תל אביב לחברה קדישא, 4 בדצמבר 1928, אהת"א 4-3807.

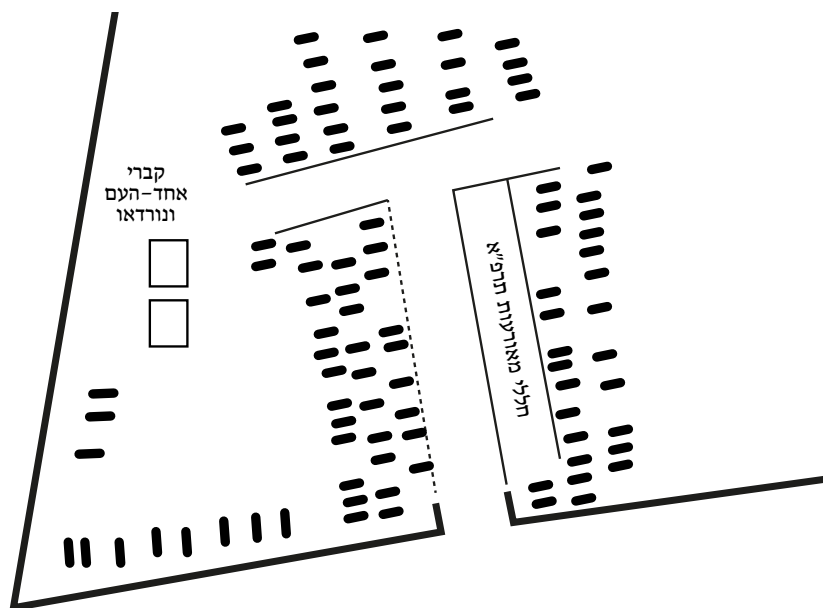
69 ינקובסקי לעיריית תל אביב, 5 בדצמבר 1928, אהת"א 4-3807.

70 מ"מ ראש העיר לחברה קדישא, 27 בדצמבר 1928, אהת"א 4-3807. המפה לא נשמרה.

71 פרוטוקול ישיבה בעניין בית הקברות בעירייה, 30 בינואר 1929, אהת"א 4-3807.

72 מ' דיזנגוף לחברה קדישא, 9 באוקטובר 1929, אהת"א 4-3807.

73 מ' דיזנגוף לחברה קדישא, 11 במרץ 1930, אהת"א 4-3807.



הפינה הדרום-מערבית בבית הקברות, על פי איור של נ' כהן במכתב לעיריית תל אביב, 7 בפברואר 1930, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו, שרטוט: נוגה יוסלביץ

הללו – ב-1930 הגיע ערכן הכספי, כפי שכתב מאיר דיזנגוף לאלמנתו של אחד העם, "ללא פחות מ-100 לא"י".⁷⁴ דיזנגוף וביאליק דאגו בעוד מועד למקומות קבורה סמוך לקבריהם של נורדאו ואחד העם. מאיר דיזנגוף וזאב גלוסקין, שיסד עם דיזנגוף את חברת "גאולה" לרכישת קרקעות, רכשו שתי חלקות קבר משפחתיות מצפון לקברו של נורדאו, כאשר החלקה שקנה דיזנגוף צמודה לקברו של נורדאו.⁷⁵ בפברואר 1930 נקברה צינה דיזנגוף, רעייתו של מאיר דיזנגוף, בחלקת הקבר המשפחתית, ואת המצבה שעל קברה עיצב נחום גוטמן. ביולי 1931 נקברה רבקה, אשת אחד העם, סמוך לבעלה.

74 מ' דיזנגוף לרבקה (אשת אחד העם), 20 בינואר 1931, אהת"א 4-3807.

75 ב-1944 כתב זאב גלוסקין כי "בזמנו, לפני 20 שנה בערך, הזמנתי ביחד עם דיזנגוף ז"ל שתי אחוזות קרקע למנוחת עולמים הישן...": ד' גלוסקין לחברה קדישא, 28 בנובמבר 1944, אהת"א 4-3808.



בתחילת 1932, כשהתברר שמצב בריאותה של חותנתו מעורר דאגה, רכש חיים נחמן ביאליק ארבעה מקומות קבורה: עבורו, עבור אשתו, חותנתו וחותנו. המשורר אברהם ברוידס, שהתלווה לביאליק ולמנהל החברה קדישא בסיום בבית הקברות, סיפר בזיכרונותיו כיצד נרכשה חלקת הקבר: "באנו אל בית העלמין ונטינו אל השביל המוליך לקראת האזור המיוחד, שהוקצה לקברי הסופרים. בסמוך למצבתו של אחד העם נעצר ביאליק ועמא. מבטיו נחו על חלקה פנויה, הצביע וקבע: זה המקום! כאן תהיה אחוזת עולם שלי!"⁷⁶ באפריל 1932 נטמנה חיה לאה אוורבוך, חותנתו של ביאליק, בחלקת הקבר שרכש חתנה.

חיים ארלוזורוב

מדינאי ציוני ומראשי תנועת העבודה. נרצח על שפת ימה של תל אביב בידי אלמונים תרנ"ט-תרצ"ג (1855-1933)

בסיומו של מסע ההלוויה ההמוני, שיצא מבניין המוסדות הלאומיים בירושלים ועבר ברחובות תל אביב, נטמן חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות – שנרצח ביוני 1933 על חוף הים בתל אביב – בבית הקברות הישן, סמוך לקבריהם של אחד העם ונורדאו. בדברים שנשא זלמן רובשוב (שז"ר) בטקס גילוי המצבה ביום השנה הראשון הוא עמד על מיקומו של הקבר בבית הקברות:

לימין – נורדוי, כל עמל הרוח האנושי של המאה ה-19 קיפל בתוכו ונלחם בזיוף ובשקרים, וכל ענות ישראל זעקה מגרוננו... ומשמאלך אחד העם, זה ענק הרוח היהודי... ושלישי בסגל חבורה זו – אתה. כמזיגה חדשה ביניהם [...] ⁷⁷.

שליחים מכל נקודות הארץ באו אתמול אל קברו של חיים ארלוזורוב
גילוי המצבה על קבר ארלוזורוב

דבר, 7 ליוני 1934, עמ' 1

⁷⁶ אברהם ברוידס, פגישות ודברים עם סופרי הדור, רמת גן, מסדה, 1976, עמ' 63. ראו גם: ת' ויינשטוק, "הזנחה ועזובה שולטים בשני בתי העלמין העתיקים של תל אביב-יפו", מעריב, 29 באוגוסט 1963, עמ' 11.

⁷⁷ דבר, 7 ביוני 1934, עמ' 5; הארץ, 7 ביוני 1934, עמ' 5.

לבקשת האלמנה, טיפל ד"ר אברהם קצנלסון, חבר הנהלת הוועד הלאומי וחבר מרכז מפא"י שהיה מקורב לארלוזורוב, בהקמת המצבה. הנהלת החברה קדישא נעתרה לבקשתו של ד"ר קצנלסון והסכימה להקצות לקברו של ארלוזורוב את השטח הסמוך לקבריהם של נורדאו ואחד העם. ולכך הוסיפו ביאליק ודיזנגוף וביקשו מד"ר קצנלסון, שהמצבה "לא תסתיר את המצבה של אחד העם הנמצאת מאחורי קברו של ארלוזורוב".⁷⁸ לפיכך, הוחלט שהמצבה תהיה "צנועה ופשוטה, אולם יחד עם זה נאה ומתאימה לערכו של הקבר ולערך המקום שבו הוא נמצא (על יד נורדוי ואחד העם)".⁷⁹

לחבר השופטים בתחרות הפומבית נבחרו מאיר דיזנגוף, האדריכל ריכרד קאופמן, הצייר הרמן שטרוק, ד"ר קרל שוורץ (מנהל מוזיאון תל אביב), האלמנה סימה ארלוזורוב וד"ר קצנלסון. הערכת עלות הקמת המצבה עמדה על סך 200 לא"י. מנחם אוסישקין הציע שהעירייה תיקח על עצמה את מלוא מימון המצבה, אך קצנלסון סבר כי הסכום צריך להתחלק בין הסוכנות היהודית לבין הסתדרות העובדים.

ההכרזה על התחרות הפומבית התפרסמה ב-14 בפברואר 1934.⁸⁰ תשע הצעות הוגשו לתחרות. באפריל 1934 התפרסמו התוצאות. שני פרסים שווים הוענקו: האחד לתכניתם של האדריכלים יוסף קלרויין ואלכסנדר פרידמן, והשני – לתכניתו של האדריכל זאב הלר מתל אביב.⁸¹ התכנית שנבחרה לביצוע הייתה תכניתם של קלרויין ופרידמן.⁸²

78 א' קצנלסון להנהלת הסוכנות היהודית, 15 בפברואר 1934, א"צ, S44/8-4

79 שם, שם.

80 דבר, 14 בפברואר 1934, עמ' 1.

81 דאר היום, 9 באפריל 1934, עמ' 1.

82 האדריכל יוסף קלרויין (1893-1970) הגיע לארץ-ישראל מגרמניה הנאצית ב-1933; תכנון המצבה על קבר ארלוזורוב היה המיזם האדריכלי הציבורי הראשון שלו בארץ וראשיתה של קריירה מפוארת. בספטמבר 1934 זכה קלרויין בפרס בתחרות לתכנון מעונות עובדים ח' בתל אביב. בנוסף לתכנון מצבות הקבר של דיזנגוף ושל טשרניחובסקי (האחרונה בשיתוף עם בנימין צ'לנוב), שיידונו בהמשך, הוא תכנן גם את מצבת הקבר הצנועה של המהנדס יוסף זיידנר, שנטמן בבית הקברות הישן בתל אביב ב-1942. באותה שנה זכה גם בתחרות לתכנון קבר האחים בבית הקברות בנחלת יצחק. ב-1951 זכה קלרויין בתחרות לבניית מצבת הקבר של הרצל בהר הרצל. הוא תכנן את קריית הממשלה בירושלים ואת בניין הכנסת.

האדריכל ד"ר אלכסנדר פרידמן (1905-1987) עלה לארץ בתום לימודי אדריכלות באיטליה ב-1933. הוא נודע כמתכננם של בית הכנסת ישורון, היכל שלמה ומלון המלכים בירושלים (בשיתוף עם אדריכל מאיר רובין).





קברי ארלוזורוב, אחד העם ונורדאו (ברקע: החומה הדרומית של בית הקברות), יוני 1934.
צילום: יוסף קלרוויין, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים

לאחר שנחתם החוזה לבניית המצבה ב-18 באפריל, החלה מלאכת החציבה וסיתות האבנים. תאריך היעד לסיום העבודה היה יום השנה הראשון לרצח, שפירושו היה שהעבודה צריכה הייתה להסתיים תוך שבעה שבועות. למרות העיכובים, המצבה הושלמה לקראת תאריך היעד שנקבע.

בפּלשתיין פּוסט נכתב כי "המצבה מרשימה בפשטותה"⁸³ על משטח הקבר שממדיו היו 3x4 מ', נבנתה מצבה בצורת גוש אבן מלבני שאורכו 1.90 מ', רוחבו 0.90 מ' וגובהו 0.70 מ'.⁸⁴ בהיותה נטולת קישוטים או סמלים כלשהם, נשאה המצבה מאפיינים

Palestine Post, 7 June 1934, p. 1 83

84 הארץ, 7 ביוני 1934, עמ' 1.



יוסף קלר ויין, המצבה על קבר משפחת זיידנר, צילום: סטנלי ווטרמן

מובהקים של הסגנון האדריכלי הבינלאומי, שאפיין בשנים אלה את הבנייה ביישוב היהודי. בעוד שבמצבת אחד העם הודגש הממד האנכי, הייתה מצבת ארלוזורוב מוצקה ונמוכה. האבן בעלת הגוון הוורוד, שנבחרה למצבת אחד העם, נחצבה בכפר גלעדי, ואילו מצבת ארלוזורוב נבנתה באבן ירושלמית לבנה-אפורה, שנחצבה באזור מוצא. השרכים שנשתלו לאורך הצלעות הדרומית והמזרחית של המצבה סיפקו מסגרת ירוקה למצבה האפורה-לבנה. שלוש מדרגות הגישה למצבה הנמוכה, מצד מזרח ומצד דרום, הבליטו אותה בנוף בית הקברות, ובה בשעה נשמרה ההתחייבות שלא להסתיר את המצבה שעל קברו של אחד העם.

חיים נחמן ביאליק

גדול משוררי ישראל בדור התחיה. תרל"ג 1873 – תרצ"ד 1934



דבר, 5 ליולי 1934, עמ' 1

ביום חמישי, 5 ביולי 1934, כחודש לאחר גילוי המצבה של ארלוזורוב, נפטר חיים נחמן ביאליק בווינה, שם שהה לצורך טיפול רפואי. בישיבה שנערכה עם בוא הידיעה על מות ביאליק – בהשתתפות חברי הנהלת הסוכנות, הנהלת הוועד הלאומי והנהלת עיריית תל אביב – הציע דוד בן-גוריון להקים ועדה שתעסוק בסדרי הבאת הארון והקבורה של ביאליק.⁸⁵ הוא סבר, כי ועדה זו צריכה לברר גם את שאלת מקום הקבורה והציע שבהיעדר צוואה, יש לקבור את ביאליק בירושלים, "במערה שבה נטמנו עצמות פינסקר". הצעתו של בן-גוריון שיקפה את הרושם הרב, שהותירה קבורתו מחדש של ליאו פינסקר, כשבועיים קודם לכן, במערת ניקנור שבהר הצופים בירושלים.

בדברים שנשא מנחם אוסישקין על קברו של נורדאו, כשנה קודם לכן, בטקס שבו נטמנו עצמותיו בבית הקברות, הוא התייחס לעובדה שנורדאו נקבר בתל אביב, "היא העיר החדשה שלנו", ולא בירושלים, שהיא "העיר העתיקה והנצחית".⁸⁶ יצירתו של פנתיאון בירושלים עלתה לסדר היום בראשית 1931 בעקבות קבורתו של מוחמד עלי, המנהיג המוסלמי ההודי שנפטר בלונדון, בהר הבית (חראם א-שאריף),⁸⁷ ובינוי 1931 נקבר שם השריף חוסיין, אבי השושלת ההאשמית.⁸⁸ יצירת פנתיאון פאן-מוסלמי ופאן-ערבי במתחם הר הבית הייתה חלק מהפוליטיקה האנטי-ציונית של חאג' אמין אל-חוסייני, המופתי של ירושלים, שביקש להפוך את ירושלים למרכז של העולם המוסלמי והערבי. במקביל, קידם מנחם אוסישקין, נשיא הקרן הקיימת, את הרעיון לקבור את ליאו פינסקר במערת ניקנור, מערת קבורה מתקופת בית שני, שנתגלתה

85 דבר, 6 ביולי 1934, עמ' 1.

86 דבר, 5 במאי 1926, עמ' 4.

87 הארץ, 11 בינואר 1931, עמ' 1.

88 דבר, 5 ביוני 1931, עמ' 1.

בשטח האוניברסיטה העברית בהר הצופים, כצעד ראשון ליצירת פנתיאון לאבות המייסדים של הציונות ולמנהיגיה. טקס קבורתו של פינסקר בהר הצופים ביוני 1934 היה אירוע רב-רושם שנסקר בהרחבה בעיתונות העברית.⁸⁹

בטקס גילוי המצבה לחיים ארלוזורוב רמז זלמן שז"ר (רובשוב) למתח הרעיוני בין הפנתיאון המתגבש בבית הקברות בתל אביב לבין זה המתהווה בירושלים: "יחיד במינו בין כל בתי הקברות הוא בית קברות זה, אשר בתל אביב הצעירה, העיר העובדת. מתחת לכל אבן שמור גץ מן הלהבה הכבירה, שאחזה זה 25 שנה את בית ישראל".⁹⁰ בתגובה להצעתו של בן-גוריון שביאליק יקבר בירושלים, הבהירה שושנה פרסיץ, שעמדה בראש מחלקת החינוך והתרבות בעיריית תל אביב, כי ביאליק רכש ארבע חלקות לקבורת בני משפחתו ליד קבריהם של אחד העם, מכס נורדאו וחיים ארלוזורוב, ושם כבר נקברה חותנתו.⁹¹ שאלת מקום קבורתו של ביאליק נדונה בעת מסע ארונו של המשורר הלאומי לארץ ישראל. בקפריסין הצטרפו לאונייה הנושאת את ארונו של ביאליק מנהיגים ציוניים, כמה עיתונאים ונציג אגודת הסופרים, דוד שמעוני. בזיכרונותיו מספר אברהם ברוידס, מזכיר אגודת הסופרים, כי במהלך ההפלגה לארץ-ישראל פנה אוסישקין לשמעוני וביקש את תמיכתו ברעיון קבורתו של ביאליק בהר הצופים.⁹² משה גליקסון, עורך **הארץ**, שהיה עד לשיחה, תמך אף הוא ברעיון. בנוכחותם של שמעוני וגליקסון הציג אוסישקין את הרעיון למניה ביאליק, אולם, התנגדותה הנחרצת סתמה את הגולל על הרעיון לקבור את ביאליק בהר הצופים.⁹³

לאחר טקס הקבורה של ביאליק פורסם בדבר: "אריח חדש הוקם על הגבעה החדשה – המצבה הזמנית. בשורה אחת עם קברו של חיים ארלוזורוב ולמראשותיו של אחד העם".⁹⁴ מאמר שראה אור בדבר **היום**, עיתון שהיה מזוהה עם המעמד הבינוני העירוני

89 על קבורת פינסקר בירושלים: **דבר**, 23 ביוני 1934, עמ' 2; 24 ביוני 1934, עמ' 1; 25 ביוני 1934, עמ' 1; 27 ביוני 1934, עמ' 1.

90 **הארץ**, 7 ביוני 1934, עמ' 5.

91 **דבר**, 6 ביולי 1934, עמ' 1.

92 ברוידס, **פגישות ודברים**, עמ' 65. ראו גם: **הארץ**, 17 ביולי 1934, עמ' 2. הדברים נכתבו כנראה על ידי משה גליקסון, שלפי עדותו של ברוידס היה עד לשיחה. שמו של אוסישקין אינו מוזכר בכתבה.

93 מאמר שהופיע בדבר **היום** אף טען כי "הכוונה ליצור מעין פנתיאון על הר הצופים נתבטלה מעיקרה, מכיוון שאחד העם וביאליק נטמנו בת"א": "עצמותיו של הרצל לא", 15 בדצמבר 1935, עמ' 1. באוקטובר 1941 נקבר אוסישקין לצד פינסקר במערת ניקנור על הר הצופים.

94 **דבר**, 17 ביולי 1934, עמ' 5.



קבר ארלוזורוב (משמאל: השלט הזמני על קבר ביאליק), אוסף יוליוס (יותם) רוטשילד, ארכיון התצלומים של יד יצחק בן-צבי, ירושלים

ועם איכרי המושבות, תיאר את בית הקברות הישן בתל אביב כ"מקום מנוחת עפרם של גדולי האומה אחד העם, מכס נורדוי וח"נ ביאליק, הפנתיאון הלאומי שלנו".⁹⁵ ראויה לציון העובדה, שכותב המאמר לא הזכיר את ארלוזורוב בין גדולי האומה, הקבורים ב"פנתיאון הלאומי" בתל אביב.

במאמר שפרסם ב-1976 סיפר אברהם ברוידס, שכחצי שנה לאחר שנקבר ביאליק מינתה אגודת הסופרים ועדה להקמת המצבה על קברו של המשורר הלאומי,⁹⁶ שבה היו חברים י"ח רבניצקי, יעקב פייכמן, פישל לחובר, האדריכל יוסף מינור (מתכנן בית ביאליק) והצייר חיים גליקסברג, ירדו של ביאליק ושכנו בתל אביב. הוועדה התייעצה עם אלמנת המשורר והזמינה לדיון את סגן ראש העיר, ישראל רוקח. בביקורה של הוועדה בבית הקברות הציע רוקח שתי חלופות: "להקים על המשטח גוש אבן מהרי יהודה או לבנות חדר זיכרון שעליו תתנוסס כיפה מזרחית ועל גבי המשקוף עיטורי מנורה". בתוך חדר הזיכרון הציע לקבוע פמוט ובו נר תמיד. רעיון הכיפה המזרחית

95 דאר היום, 7 בספטמבר 1934, עמ' 10.

96 א' ברוידס, "המצבה של ביאליק", דבר, 16 ביולי 1976, עמ' 13. אין בידי תיעוד נוסף לדברים אלו.

מעל חדר הזיכרון נועד, ככל הנראה, ליצור אסוציאציה חזותית לביתו של המשורר. גליקסברג טען, שיש למצוא דרך ביניים, וכי רצוי שהמצבה תהיה "צנועה, ברוח מסורתית ומודרנית כאחת". ברודס סיפר עוד, כי בישיבה נוספת התקבלה הצעתם של מינור וגליקסברג. התכנית לא נשמרה. במאי 1935 תיאר כתב **דאר היום** את מראה הקבר הזמני של ביאליק:

במקום המכובד שבו טמונים מיטב בנינו הנה קברו של ביאליק: גל אדמה ששקע, בלי פרח ובלי ירק. עלי העלים שנבלו עושים רושם כי עזוב הוא הקבר ומלוכלך התל הקטן המכסה מתחתיו את בחיר העם. לא צורת ערוגה סימטרית לו, תל עפר הוא זה שנזרק מתוך היסח דעת אגב חפירת יסוד.⁹⁷

בשעה שנכתבו דברים אלה כבר היה מהלך הקמת המצבה בעיצומו. יוזמתה של אגודת הסופרים ביטאה אומנם מחויבות לזכרו של ביאליק, אך את מהלך הקמת המצבה הובילה עיריית תל אביב בשיתוף עם הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, שאף לקחו חלק במימון הקמת המצבה.⁹⁸ מועצת העיר אישרה את הרכב חבר השופטים בתחרות הפומבית להקמת המצבה: הרמן שטרוק, קרל שוורץ ושושנה פרסיץ.⁹⁹ בראשית אפריל 1935 התפרסמה ההכרזה על התחרות, בלא ציון הנחיות מפורטות למשתתפים. בין ההצעות שנשלחו לתחרות הייתה הצעתו של נחום גוטמן, ששהה אז בדרכו, דרום אפריקה. גוטמן שלח שני שרטוטים (שלא נשמרו) ומכתב הסבר, שבו הבהיר את הרעיון הצורני: "הסמלים של אבן המצבה בציורי מסמלים את שירתו של ביאליק. חזק כארי וצח כיונה. על סמלים אלה באה הסכמתם של ביאליק ורבניציץ כאשר נעשו בשביל כריכת ספר כתבי ביאליק".¹⁰⁰

עשר הצעות הוגשו לתחרות הפומבית לעיצוב מצבת הקבר של ביאליק. חבר השופטים בחר פה אחד בתכניתו של הצייר ומעצב התפאורות משה מוקדי.¹⁰¹ כשבוע לאחר שנודע לו שזכה בתחרות, הודיע מוקדי לעיריית תל אביב שעקב נסיעתו לחו"ל,¹⁰² הוא יפקיד את מלאכת הוצאתה לפועל של תכנית הקמת המצבה בידי הפסל משה ציפר, שסייע לו בהתוויית התכנית ובבניית הדגם. משה ציפר תכנן בשעתו את מצבת

97 ש' בן-ישראל, "שביבים מפנקס-רפורטר", **דאר היום**, 16 במאי 1935, עמ' 2.

98 א' קפלן ל' רוקח, 16 ביולי 1935, אהת"א, 4-3764.

99 ידיעות עיריית תל אביב תרצ"ד-תרצ"ה, עמ' 150.

100 נ' גוטמן לוועדת ביאליק, 19 באפריל 1935, אהת"א 4-3764.

101 דוח חבר השופטים, 5 במאי 1935, אהת"א 4-3764.

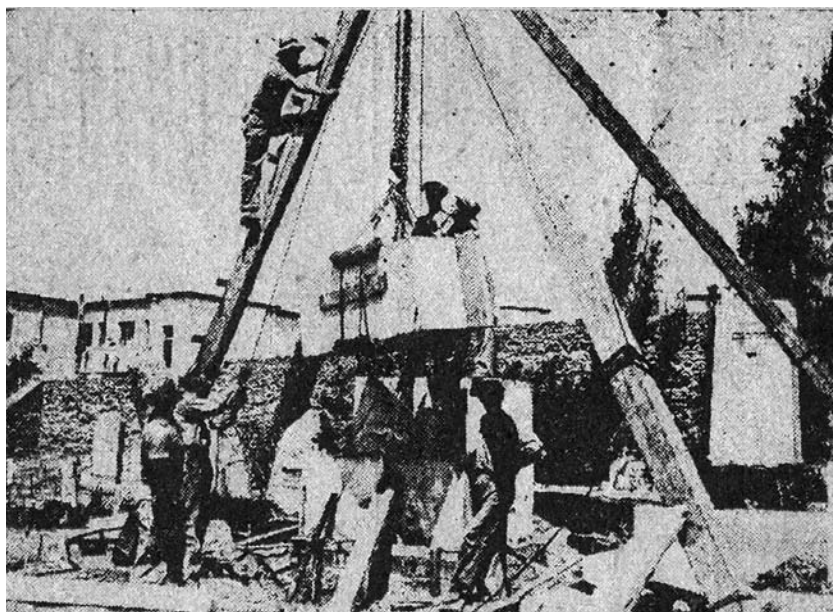
102 מוקדי נסע לווינה לגייס כסף להקמת בית הבימה: **דאר היום**, 11 ביולי 1935, עמ' 7.

הקבר של של"ג, שעוצבה כ"גוש אבן-סיד גבוה וכפוף בראשו כלפי מטה".¹⁰³ המצבה נחנכה בנובמבר 1934, ביום השנה למותו של של"ג.¹⁰⁴

להקמת מצבת ביאליק בת"א
עורכי התכנית: הצייר מוקרי והפסל ציפר

הצייר משס מוקרי, שוכה בפרם הראשון להקמת מצבת ביאליק בתל-אביב, מודיע לנו, שבטעות הושמט מן הידיעות בעתונות שמו של הפסל משה	ציפר, שערך את תכניות המצבה יחד אתו, והוא — הפסל ציפר, המקים את המצבה.
---	--

דאר היום, 22 ביולי 1935, עמ' 5



הצבת מצבת הקבר של ביאליק, צילום: ז. בלוטינגר, ארכיון בית ציפר, אוניברסיטת תל אביב

¹⁰³ דבר, 9 בנובמבר 1934, עמ' 7.

¹⁰⁴ מאוחר יותר יעצב משה ציפר (1902-1989) את המצבה על קברו של אליהו גולומב בבית הקברות הישן בתל אביב ויתכנן את האנדרטה לזכר סוללי הדרך לירושלים, שתיחנך ליד חולדה בדצמבר 1948 ותהיה האנדרטה הראשונה למלחמת העצמאות בנוף הישראלי.



מצבות ארלוזורוב, אחד העם וביאליק, 1936, ספר האישים

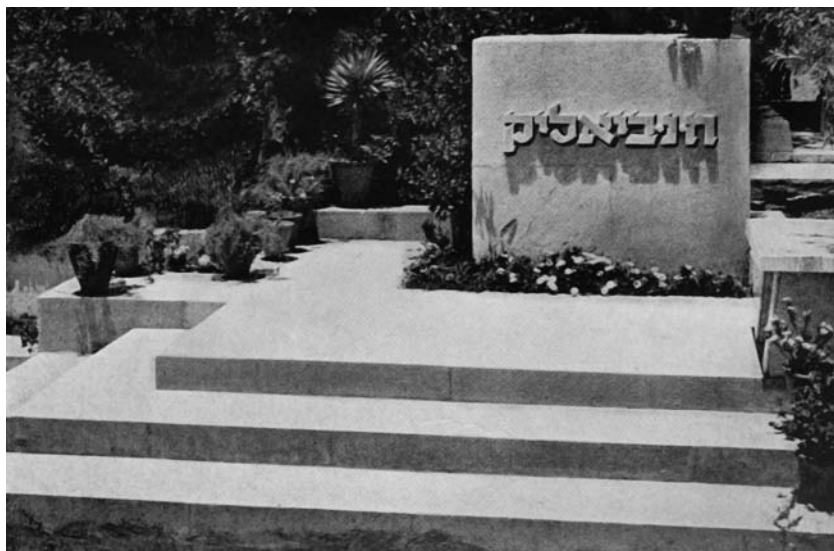
נימוקי השופטים בתחרות לעיצוב מצבת הקבר של ביאליק לא תועדו בפרוטוקול, אבל ניתן להניח כי לתכניתם של מוקדי רציפר היו שני יתרונות: ראשית, התכנית ייצגה את אחת משתי החלופות שהציע רוקח, ושנית, מבחינה עיצובית המצבה של ביאליק, הגדולה יותר בממדיה, התייחסה באופן ברור למצבת ארלוזורוב הסמוכה. על הדמיון בין שתי המצבות עמד בשעתו כתב בעיתון **דבר** כשדיווח על האזכרה לארלוזורוב ב-1936: "המצבה הנמוכה והצנועה [...] מצטרפת [...] עם שכנתה מצבת חיים נחמן ביאליק הדומה לה במבנה אך גבוהה ממנה במקצת".¹⁰⁵

המצבה על קברו של ביאליק נראתה כגוש אבן מלבני, הבנוי מארבע אבנים, שממדי כל אחת מהן 1.50×0.75 מ'.¹⁰⁶ האבן נחצבה בסביבת מוצא וסותתה סיתות דק. כמו למצבת ארלוזורוב, גם למצבת ביאליק הובילו שלוש מדרגות אבן וגם בה שולבה צמחייה. בין גוש האבן התלת-ממדי לרצפת האבן נשתלו צמחים, לפי המלצתו של יעקב פיכמן בדיון הוועדה של אגודת הסופרים (שנזכר לעיל), שביקש כי סביב המצבה יישתל ירק, כדי שלא "תוקם ותוזנח בעירומה האפרורי". שמו של ביאליק

105 **דבר**, 11 ביוני 1936, עמ' 11.

106 **דבר**, 21 ביולי 1935, עמ' 1.





המצבה על קבר ביאליק, 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב

נחקק באותיות גדולות ובולטות בדופן המזרחי של גוש האבן שהוגדר כך, כמו במצבת אחד העם, כחזית המצבה. בצד האבן התחתונה נחקקו תאריכי הלידה והפטירה של המשורר הלאומי. הקמת המצבה על קבר ביאליק דרשה שינוי בסידור המצבה שעל קברה של חותנתו של ביאליק.¹⁰⁷

ב-10 ביוני 1935, בזמן שהמצבה על קברו של ביאליק עדיין הייתה בתהליכי בנייה, נכרה קברו של שמריהו לוין "בשכנות לקברו של ביאליק".¹⁰⁸ שמריהו לוין התגורר בחיפה, ולכן ביקשו ראשי הציבור בעיר לקבור אותו בתחומי עירם. אולם בתו הבהירה, כי רצונו היה להיקבר ליד אחד העם וביאליק. קברו של לוין נכרה ליד אחוזת הקבר של ביאליק, כפי שנכתב בדאר היום: "תל אביב התעשרה בעוד קבר חשוב אחד", בנוסף לקבריהם של נורדאו, אחד העם, ביאליק ולקבר האחים (קברו של ארלוזורוב לא נזכר ברשימה).¹⁰⁹ על פי הכתבה, העלתה קבורתו של לוין את ערכן של חלקות הקבורה בבית הקברות: "אם גבאי חברה קדישא ידרשו מהיום והלאה איזה לירות

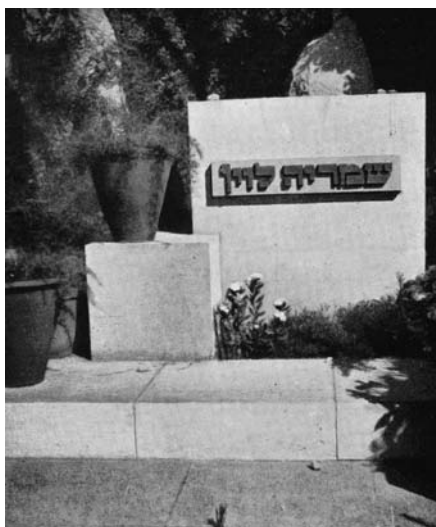
107 י' שיפמן לי' רוקח, 19 באוגוסט 1935, 4-3764.

108 דבר, 10 ביוני 1935, עמ' 7.

109 'מה שאנו רואים ושומעים בתל אביב', דאר היום, 12 ביוני 1935, עמ' 2.

יתירות עבור 'קרקע' בבית הקברות הישן – בדין יעשו!"¹¹⁰. משפחתו של שמריהו לויין פנתה לחברה קדישא בבקשה להשאיר מקום פנוי לצד קברו "בהתחשב באישיותו של המנוח"¹¹¹, אולם, החברה קדישא הבהירה בתשובתה, כי לא ניתן "להשאיר מקום פנוי" מבלי לדעת עבור מי יישמר המקום. עם זאת, נמסר למשפחה, כי "בהתאם עם אישיותו הגדולה (כך!)" הוחלט להעריך את החלקה "במחיר המינימלי 100 לא"י"¹¹².

עיריית תל אביב לא הייתה מעורבת בבניית המצבה על קברו של שמריהו לויין. המצבה נבנתה כגוש אבן מלבני גדול "דוגמת האבן על מצבת ח"נ ביאליק וח' ארלוזורוב"¹¹³, אבל הייתה נמוכה מהמצבה שעל קברו של ביאליק. טקס גילוי המצבה נערך ביום השנה השני למותו של שמריהו לויין. ב-1944 נכרה קברו של יהושע חנא רבניצקי בסמוך לקבריהם של ביאליק (שאיתו ערך את **ספר האגדה**) ושמריהו לויין, שותפיו להקמת הוצאת הספרים דביר (בגלגולה הראשון: הוצאת מוריה).



המצבה על קבר שמריהו לויין, 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב

110 שם, שם.

111 משפחת ד"ר שמריהו לויין לחברה קדישא, 3 ביולי 1935, ארכיון החברה קדישא תל אביב-יפו.

112 חברה קדישא למשפחת ד"ר שמריהו לויין, י"ח בתמוז תרצ"ה, שם.

113 **דבר**, 20 במאי 1937, עמ' 6.



דיזנגוף ונורדאו

מאיר דיזנגוף: ממייסדי תל-אביב, ראש העיר הראשון תרכ"א-תרצ"ז (1861-1936)

ב-1930 שיגר אזרח מכתב להנהלת עיריית תל אביב ובו מחה על כך שעדיין אין מצבה לנורדאו ושמקום הקבר מוזנח, דבר שהעיד על "חוסר כבוד כלפי נורדאו ויחס של בזיון העיר תל אביב".¹¹⁴ במאי 1935 תיאר כתב דאר היום את ההזנחה במקום: "מצבת נורדאו צורת חורבה לה. מכסה העץ רקוב ומלוכלך ועליו בלוויי סחבות, קרעי עיתונים ישנים ועשבים נובלים. אזור מבצבץ מכל סדק וכולו נוטה ליפול באחד הימים. וכינתיים חתולים פראיים שוכנים בו, בעצמי גירשתי משם אחד".¹¹⁵



מודעה עירונית על מותו של מאיר דיזנגוף, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו

¹¹⁴ ש' זלצמן להנהלת העירייה, 13 באפריל 1930, אהת"א 3731-4.

¹¹⁵ ש' בן-ישראל, "שיביבים מפנקס-רפורטר", דאר היום, 16 במאי 1935, עמ' 2.



מימין: המבנה הזמני על קבר נורדאו, בחזית: קבר ארלוזורוב, אוסף יוליוס (יותם) רוטשילה, ארכיון התצלומים של יד יצחק בן-צבי, ירושלים

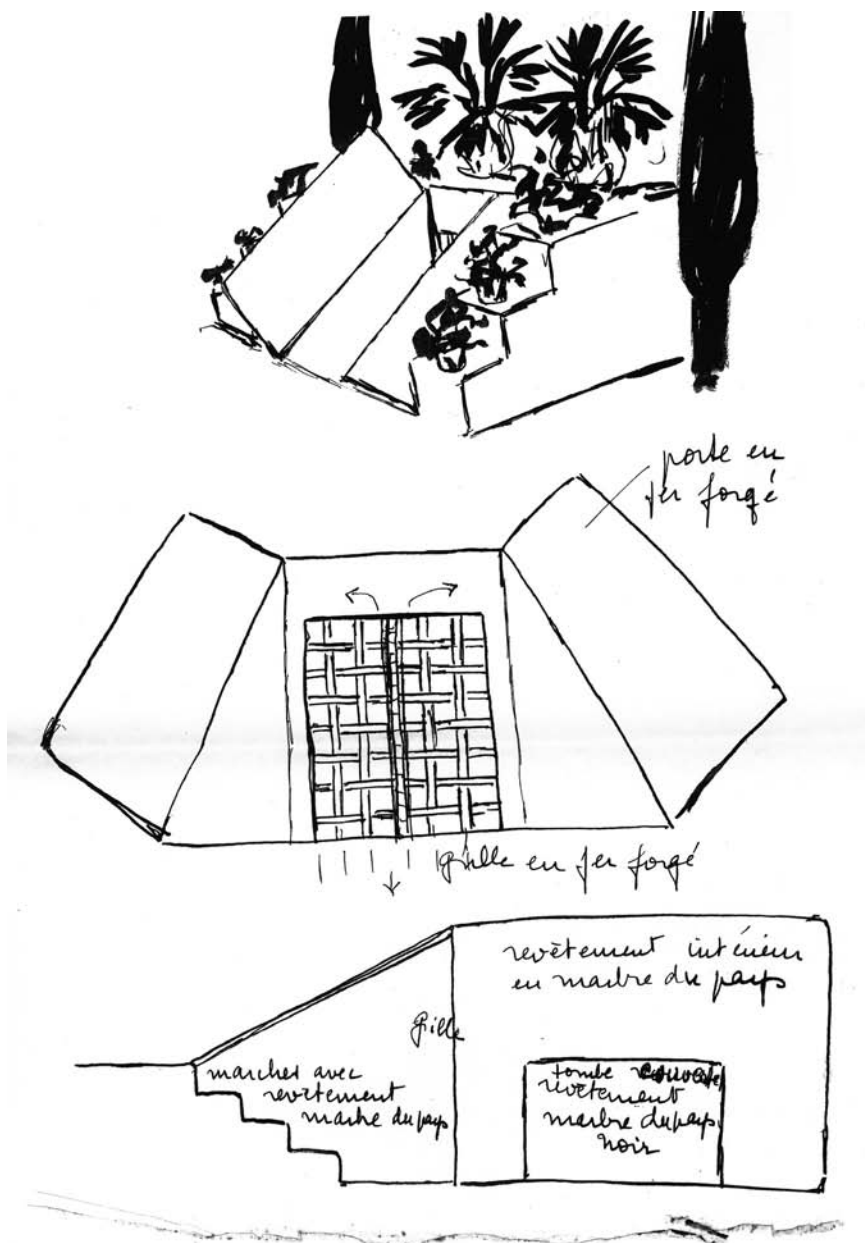
כזכור, ב-1927 הקפיאה העירייה את היוזמה להקמת מצבת הקבע על קברו של נורדאו. הנושא שב ועלה לסדר היום העירוני לאחר פטירתו של ראש העיר מאיר דיזנגוף, בספטמבר 1936. בינואר 1937 החליטה הנהלת העיר על הקמת ועדה, שתהיה מורכבת מנציגי העירייה והמוסדות הלאומיים, במטרה לגבש הצעה למצבה על קברו של נורדאו.¹¹⁶ רוקח הסביר, שההחלטה לבנות את מצבת הקבר הייתה קשורה בזמנו לשהותה של האלמנה בארץ.¹¹⁷ בישיבת מועצת העירייה הדגיש רוקח את "חובת העיר לגבי קברו של מכס נורדוי" והזכיר, כי עדיין לא נבנתה מצבה, אף שעברו אחת עשרה שנים מאז נקבר בתל אביב.¹¹⁸ בפועל, איחדה העירייה את הטיפול בהקמת שתי המצבות, ולצורך זה הוקמה ועדה שבראשה עמד ראש העיר. אולם, בעוד שדיזנגוף נקבר ליד רעייתו בחלקה המשפחתית שרכש בשעתו, אשתו של נורדאו לא הייתה יהודייה, מה שהוציא מכלל חשבון את האפשרות שתקבר לצד בעלה. הוועדה

¹¹⁶ החלטת הנהלה, ישיבה 104, 13 בינואר 1937; י' נדיבי ל"י רוקח וד' הוז, 19 בינואר 1937, אהת"א 4-3731.

¹¹⁷ י' רוקח להנהלת הסוכנות היהודית, 24 בינואר 1937, אהת"א 4-3731.

¹¹⁸ דבר, 8 במרץ 1937, עמ' 1.





מתווה של המבנה הזמני על קבר נורדאו, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו

החליטה לגנוז את המצבה הקיימת על קברה של צינה דיזנגוף.¹¹⁹ כמו כן, קבעה שיש לחלק את עלות הקמת המצבה של דיזנגוף בין העירייה לבין מוזיאון תל אביב, ואילו עלות המצבה של נורדאו תחולק בין העירייה, הסוכנות היהודית והקרן הקיימת.

בישיבה שנערכה ימים ספורים אחר כך, החליטה הוועדה להכריז על שתי תחרויות נפרדות למצבות על קבריהם של נורדאו ושל דיזנגוף.¹²⁰ נוסף לכך, נקבע שעל קברו של נורדאו "תוקם מצבה בצורת בניין שאפשר יהיה להיכנס בו", וכי גובהן המכסימלי של שתי המצבות לא יעלה על 2.5 מ', ועליהן תהיינה חרוטות "רק כתובות קצרות: שמות הנפטרים ומקומות ותאריכי לידתם ופטירתם". כמו כן, נקבע שבכל אחת מהתחרויות יחולקו שני פרסים, כשהפרס הראשון יהיה בערך של 25 לא".

בנוסף לראש העיר ולחבר המועצה אברהם זברסקי, נציג סיעת ההסתדרות במועצת העירייה, נמנו עם חבר השופטים בתחרויות להקמת המצבות הצייר הרמן שטרוק, האדריכל רייך, שייצג את מהנדס העיר, והאדריכל דב כרמי, נציג אגודת האינג'נרים והארכיטקטים. 51 הצעות הוגשו לתחרות לעיצובן של שתי המצבות.¹²¹ בפרס הראשון לתכנון מצבה לקבר נורדאו זכתה תכניתם של האדריכל בנימין צ'לנוב¹²² והמהנדס טיננוביץ.¹²³ האדריכל יוסף קלרוויץ, שעיצב גם את מצבת הקבר של ארלוזורוב, זכה בפרס הראשון לתכנון מצבה לקברם של צינה ומאיר דיזנגוף. ההצעה שהגיש קלרוויץ כללה גם מבנה של מאוזוליאום מעל לקבר נורדאו, שלא זכה לתמיכת השופטים. החלטת חבר השופטים אושרה על ידי הנהלת העירייה בישיבתה ב-13 ביולי 1937,¹²⁴ אולם הפרוטוקולים אינם מפרטים את הנימוקים, שהציג חבר השופטים להחלטותיו. יום לאחר מכן פנה רוקח לחברה קדישא בבקשה לקבל רישיון להקמת המצבות.¹²⁵

119 פרוטוקול מישיבת הוועדה לשאלת הקמת המצבות על קברות דיזנגוף ונורדאו, 25 באפריל 1937, אהת"א 4-3731.

120 ישיבת חבר השופטים בתחרות להקמת מצבות על קברי דיזנגוף ונורדאו, 2 במאי 1937, אהת"א 4-3731. ההודעה על התחרות: דבר, 3 במאי 1937, עמ' 7.

121 פרוטוקול ישיבת חבר השופטים בקשר עם הקמת מצבות על קברי דיזנגוף ונורדאו, 13 ביוני 1937, אהת"א 4-3731.

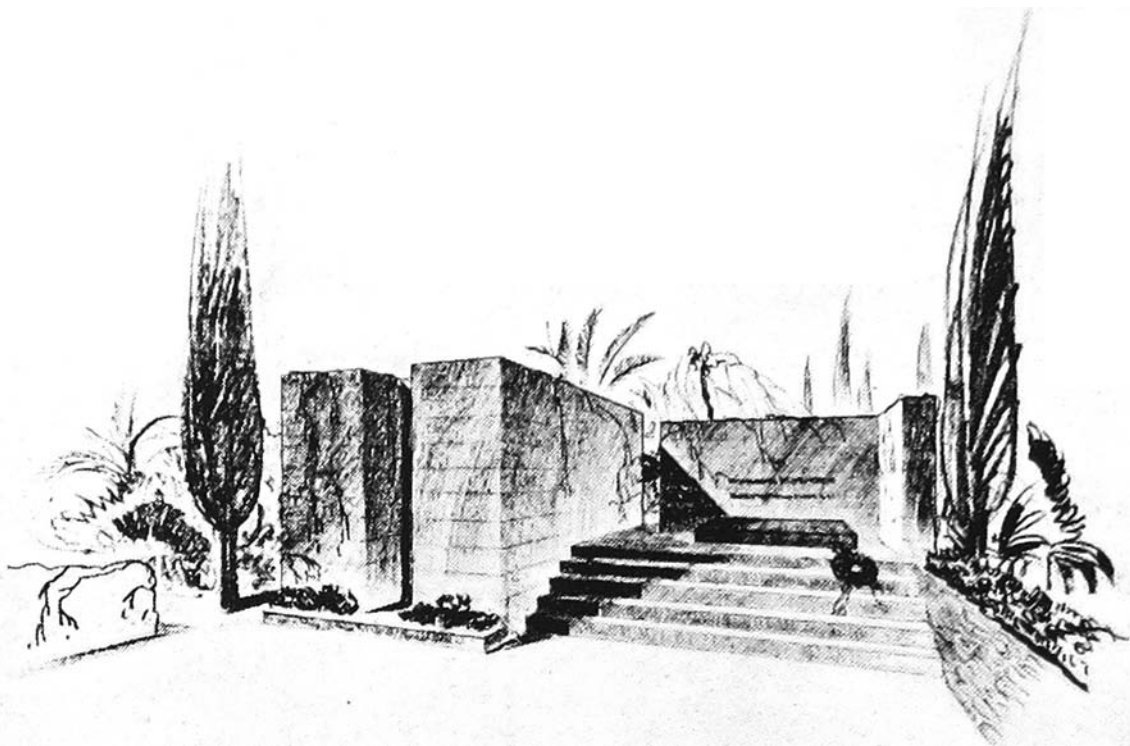
122 בנימין צ'לנוב (1908-1991) חזר לארץ מפריז ב-1934 ועסק בתכנון בנייני מגורים בתל אביב. לימים, יתכן בתי מגורים, מצבות זיכרון, בתי כנסת, בתי תרבות ובתי אוכל בקיבוצים.

123 פרוטוקול ישיבת חבר השופטים בקשר עם הקמת מצבות על קברי דיזנגוף ונורדאו, 23 ביוני 1937, אהת"א 4-3731.

124 החלטות הנהלת המועצה השישית, ישיבה מס' 141, 13 ביולי 1937, אהת"א 4-3731.

125 י' רוקח לחברה קדישא, 14 ביולי 1937, אהת"א 4-3731.

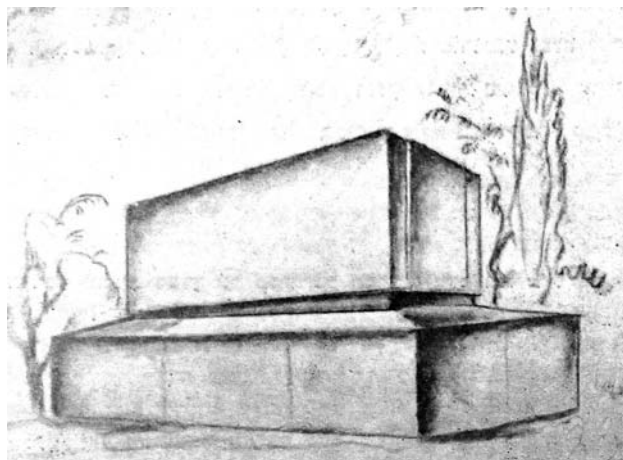




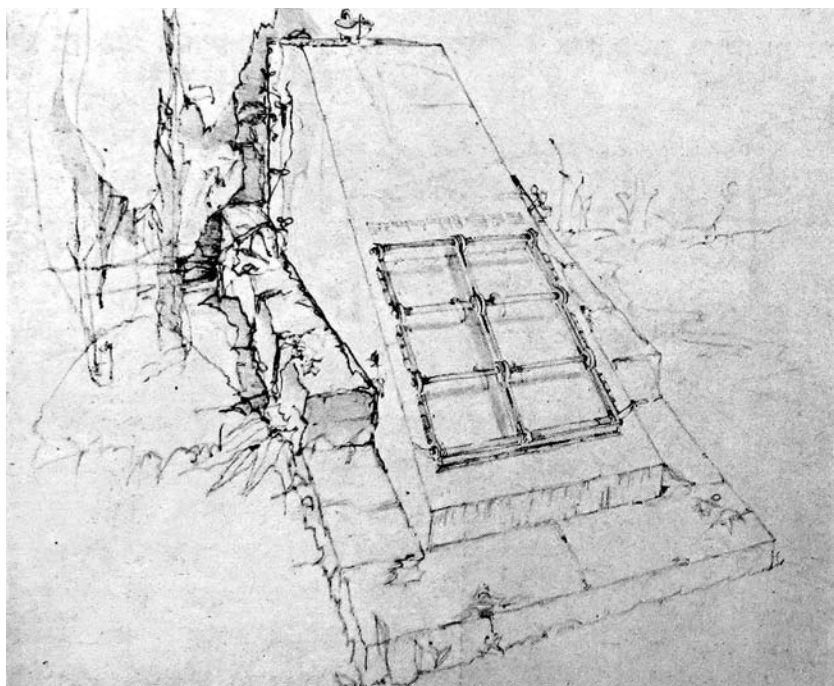
יוסף קלררין, מימין: התכנית הזוכה בתחרות לתכנון המצבה על קבר צינה ומאיר דיונגוף.
משמאל: הצעה ל"אהל" נורדאו, הבנין. גליון 2, נובמבר 1937, עמ' 36.

בעוד שההנחיות לעיצוב מצבת הקבר לבני הזוג דיונגוף לא היו מוגדרות באופן ברור, התבקשו משתתפי התחרות לעיצוב מצבת נורדאו להקים "אהל" (מאוזוליאום) מעל הקבר. המונח העברי "אהל" התייחס למבנים דוגמת אלה שנבנו מעל קבריהם של צדיקים ואדמו"רים. "האהל", נטול העיטורים והסמלים, שתכננו צ'לנוב וטינוביץ על קברו של נורדאו, עוצב כמבנה מלבני סגור, הבנוי מגושי אבן מסותתים, שהכניסה אליו התאפשרה באמצעות דלת מתכת הפונה מזרחה.¹²⁶ מבנה המאוזוליאום של נורדאו היה יוצא דופן באדריכלות בית הקברות הישן. המבנה הסגור שעל הקבר יצר תבנית דמויית מערה, שהזכירה את קברו של ליאו פינסקה, שעצמותיו נטמנו במערת ניקנור בהר הצופים ב-1934: בשני המקרים הותוותה הכניסה לחלל הקבר באמצעות דלת מלבנית,

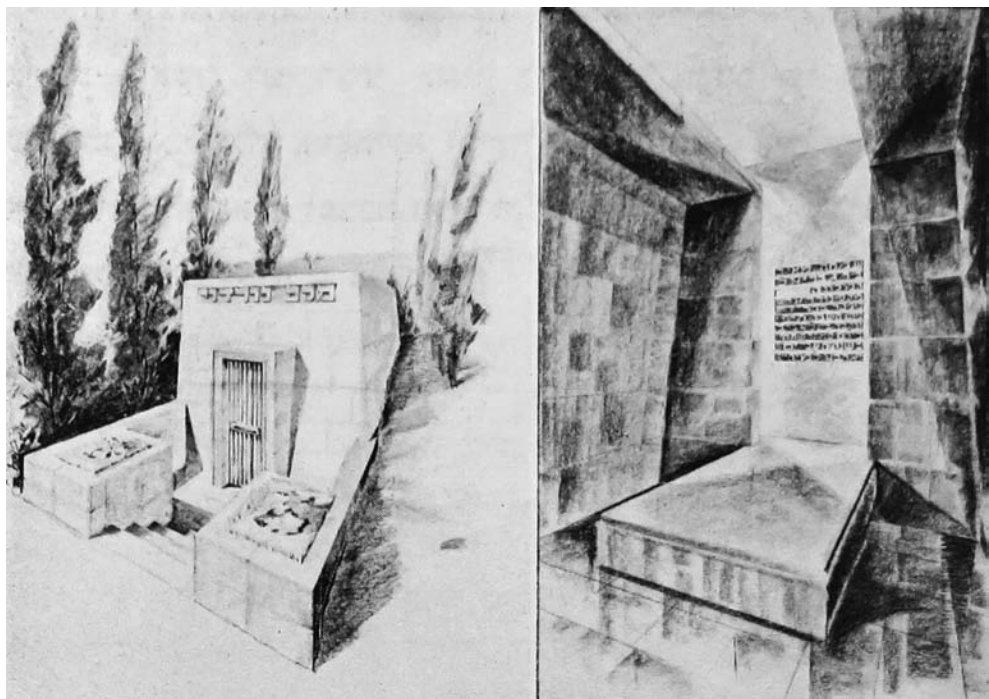
126 ב-1960 תיארה רות בונדי את המאוזוליאום כ"מבנה קודר עם חלונות ברזל, כמו של כלא", "מצבה לבית קברות", דבר, 9 בדצמבר 1960, עמ' 28.



הירשנברג, תכנית למצבה על קבריהם של צינה ומאיר דיזנגוף (פרס שני), הבנין, שם, עמ' 37



יוסף נויפלד, תכנית ל"אהל" מקס נורדאו (ציון לשבח), הבנין, שם, עמ' 37



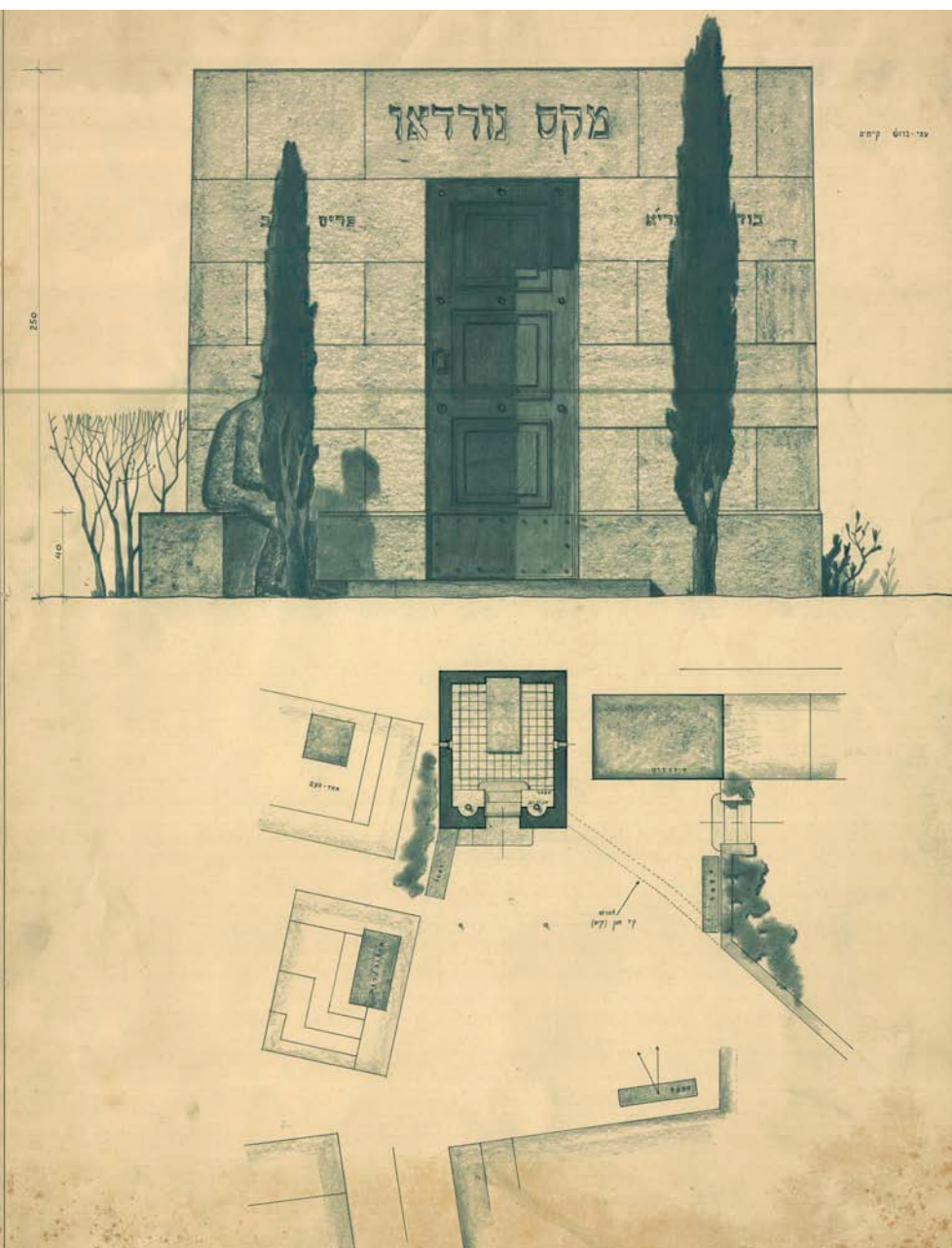
יעקובי ובורשטיין, תכנית ל"אהל" מקס נורדאו (פרס שני), הבנין, שם, עמ' 37

כאשר מצבת קבר שטוחה בחלל הפנימי ציינה את מקום הקבורה. אלמנט תכנוני נוסף היה הצמחייה: גג המבנה שימש לשתילת צמחים נמוכים, שגלשו על הקירות.

אשתו ובתו של נורדאו לא היו מעורבות בתהליך ניסוח כתב התחרות לתכנון מצבת הקבר של המנהיג הציוני. הן אומנם הביעו שביעות רצון מהתכנית שזכתה במקום הראשון, אך טענו כי לדעתן מן הראוי היה לכבד את צורת המבנה הזמני שעל הקבר. לטענתן, "הצורה הנוכחית, שהיא נמוכה למדי, מוקפת פרחים וצמחים, נראית לנו כמקבילה טובה יותר לרוחו החיה של מכס נורדאו".¹²⁷

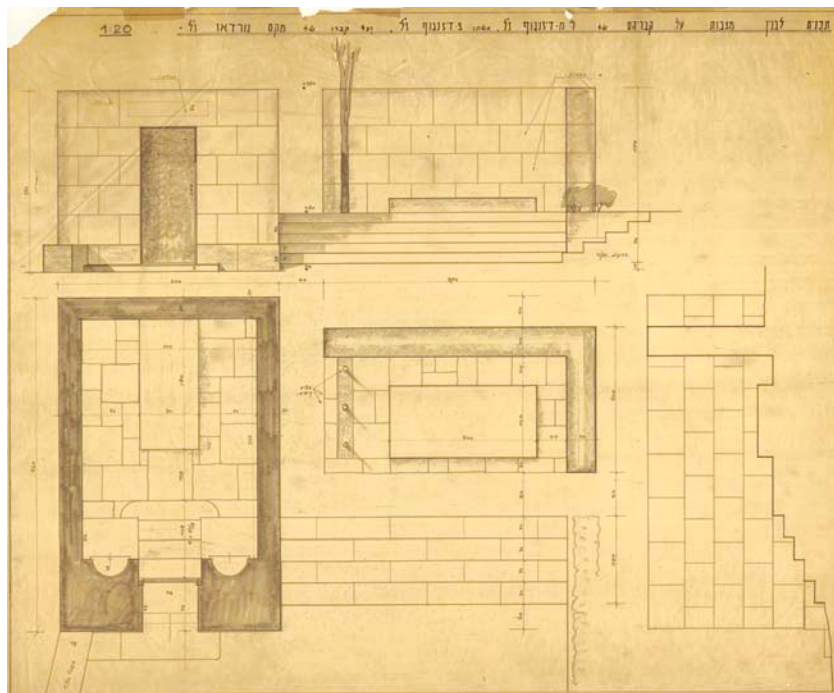
הפּלשתיין פּוסט ציין את מצבת הקבר של מאיר וצינה דיזנגוף לשבח: "המצבה שנבנתה מגושי אבן לבנה מירושלים היא אולי האטרקטיבית ביותר בבית הקברות

127 מ' נורדאו לד' רוקח, 3 באוגוסט 1937, אהת"א 3731-4.



בנימין צ'לנוב, התכנית הזוכה בתחרות לתכנון "אהל" נורדאו, באדיבות תלמה לויץ





יוסף קלרויין ובנימין צ'לנוב, תכנית המצבה לקבר דיזנגוף ול"אהל" נורדאו, באדיבות תלמה לויין

הישן",¹²⁸ ואילו דבר הסתפק בהתייחסות לחומרי המצבה וציין כי "המצבה עשויה אבן ירושלמית אפורה".¹²⁹ המצבה על קברם של בני הזוג דיזנגוף, עוצבה, על פי הצעתו של קלרויין, כרחבה צרה – ברוחב של ארבעה מטרים – המוקפת בקירות וחמש מדרגות רחבות מוליכות אליה. על פי התכנון המקורי, נבנו בשלושת צידי הרחבה קירות בגובה שני מטרים, ותוכנן רווח בין הקיר הדרומי של מצבת בני הזוג דיזנגוף לבין הקיר הצפוני של המאוזוליאום של נורדאו. מצבת הקבר של דיזנגוף הייתה היחידה במכלול קבריהם של גדולי האומה, שתוכננה כמצבה זוגית. כשנחנכה המצבה ביום השנה הראשון למותו של דיזנגוף, עדיין לא הושלם חלקה הגובל

Palestine Post, 13 September 1937, p. 3 128

129 דבר, 13 בספטמבר 1937, עמ' 6.

במאוזוליאום של נורדאו.¹³⁰ עם השלמת העבודה התברר, שחל כנראה שינוי בתפיסה התכנונית ושני המבנים הוצמדו זה לזה. חיבור זה יצר תחושה של אחדות אדריכלית בשל גובהם הזהה של המבנים, קווייהם הישרים וסוג האבן הדומה שממנה נבנו, על אף שה"אהל" על קברו של נורדאו מקרין סגירות ומבנה הקבר של מאיר וצינה דיזנגוף משדר פתיחות.



מצבת צינה ומאיר דיזנגוף, 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב

¹³⁰ דבר, 13 בספטמבר 1937, עמ' 6.





"אהל" נורדאו, 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב

שאול טשרניחובסקי

מגדולי השירה העברית החדשה (תרל"ה/ה'1875 : תש"ד/1943)



דבר, 15 לאוקטובר 1943, עמ' 1

ב-15 באוקטובר 1943 נקבר המשורר שאול טשרניחובסקי בבית הקברות הישן בתל אביב. בהתאם לצוואתו – "בלי הספדים, בלי פרחים, עם אחי הסופרים" – החליטו נציגי אגודת הסופרים וראש העיר לקבור את המשורר בחלקת גדולי האומה בבית הקברות הישן.¹³¹ האפשרות לקבור את טשרניחובסקי ליד ביאליק לא באה בחשבון, כי המקום היה צר מדי,¹³² כפי שמסר הצפה, "המנוח נקבר בגבעה, לא הרחק ממקום מנוחתו של דזינגוף, אחד העם ומכס נורדאו, כי ליד קברו של ביאליק לא נמצא מקום מתאים".¹³³ קבורתו של המשורר בבית הקברות הישן מנעה את האפשרות שאשתו הלא-יהודייה תיקבר לצדו.

ההכנות להקמת המצבה על קבר טשרניחובסקי החלו כחצי שנה לאחר טקס הקבורה. באפריל 1944 נדונה הקמת ועדה מיוחדת לדיון בפרטי המצבה, שעם חבריה נמנו שני חברי מועצה, נציג מחלקת ההנדסה, נציג אגודת הסופרים (דוד שמעוני) והמהנדס אברהם וילנסקי, חתנו של המשורר.¹³⁴ וילנסקי הציע לראש העיר לארגן תחרות מצומצמת בקרב חמישה אדריכלים מובילים, ואילו אגודת האינג'ינרים והארכיטקטים המליצה שלא לערוך תחרות ולפנות לאדריכלים בנימין צ'לנוב ויוסף קלרויין, שהיו אחראים על העיצוב האדריכלי של מצבות נורדאו ודזינגוף "הואיל ויש המשך ארכיטקטוני בין שלוש המצבות".¹³⁵ באוגוסט 1944 שלחו האדריכלים את הסקיצה לתכנית למצבת הקבר. לטענת וילנסקי, בהשוואה לשטח מצבות ביאליק, ארלוזורוב, נורדאו ודזינגוף העידו ממדי השטח, שהוקצה למצבתו של טשרניחובסקי, כי "הופלה

131 ברודיס, פגישות ודברים, עמ' 93.

132 ברודיס, פגישות ודברים, עמ' 95.

133 הצפה, 17 באוקטובר 1943, עמ' 1.

134 א"ז בן-ישי לרוקח, 27 באפריל 1944, אהת"א 3769-4.

135 מכתב למערכת בחתימת יוסף קלרויין ובנימין צ'לנוב, דבר, 9 בנובמבר 1944, עמ' 2.



לרעה".¹³⁶ במכתב לראש העיר כתב חתנו של המשורר, שהמשפחה מבקשת להקצות מקום לגינה קטנה בשטח הקבר, כיוון "שבכבדנו את המשורר, מן הראוי הוא לכבד במידה ידועה את רגשות בני המשפחה הקרובים לו ולא לדקדק במידת השטח". וילנסקי מחזה על כך, שלפי התכנית, לא התאפשרה גישה ישירה לקבר, וכדי להגיע אליו יש לעבור על פני קברים אחרים. למעשה, מיקום המצבה וגובהה הקנו לה שליטה טופוגרפית ונראות בולטת בנוף הזיכרון המקומי: על פי דבר, מיקום הקבר היה "על גבעה המשקיפה על פני כל בית הקברות",¹³⁷ ובהודעה הרשמית של העירייה נמסר כי "הקבר נשקף על פני שדרת הקברים של ה'פנתיאון' התל-אביבי".¹³⁸

בעוד שוילנסקי מחזה על מה שנראה לו כזילות זכרו של חותנו המשורר, התלונן זאב גלוסקין על כך שקברו של המשורר מנע גישה לחלקת הקבר שרכש לעצמו ולאשתו.¹³⁹ לטענתו, לא רק שקברו של טשרניחובסקי נכרה לפני הגדר של אחוזת הקבר שלו, מבלי שהנהלת בית הקברות ביקשה את הסכמתו, אלא שהמצבה על קברו של המשורר בצורת "גוש אבן בגובה 1.77 מטר" עתידה להסתיר את המצבה שתיבנה על קברו ועל קבר אשתו, דבר שהוא בבחינת "עוול ממש". גלוסקין דרש לשנות את תכנית המצבה באופן שהיא תהיה "לכל היותר בגובה של מטר אחד".

המצבה לא הייתה מוכנה לקראת הטקס שנערך לציון יום השנה הראשון למות המשורר. בדיעה בדבר נכתב כי למרות פניותיהן של המשפחה ואגודת הסופרים, סירבה העירייה לערוך תחרות להקמת המצבה,¹⁴⁰ ודומה שהיא ניצרה חוצנה מהקמת המצבה. צבי קרול כתב בדבר על כך שתל הקבר חשוף כמו ביום הקבורה: "עיריית תל אביב מזה ואגודת הסופרים מזה – ומצבה על הקבר אין".¹⁴¹ בתגובתה, הודיעה אגודת הסופרים, שהקבר מכוסה בפרחים וצמחים וכי העירייה פועלת להקמת המצבה.¹⁴² על מלאכת הקמת המצבה, הבנויה אבן גזית מאזור הקסטל, הופקדה מחלקת האדריכלות העירונית. בנובמבר 1944 התברר כי יציקת היסודות למצבה התעכבה, משום שהמשפחה ביקשה שהות להכנת קופסה, שתכיל את כתבי המשורר

136 א' לוינסקי לישראל רוקח, 2 באוגוסט 1944, אהת"א, 4-3769.

137 דבר, 17 באוקטובר 1943, עמ' 1.

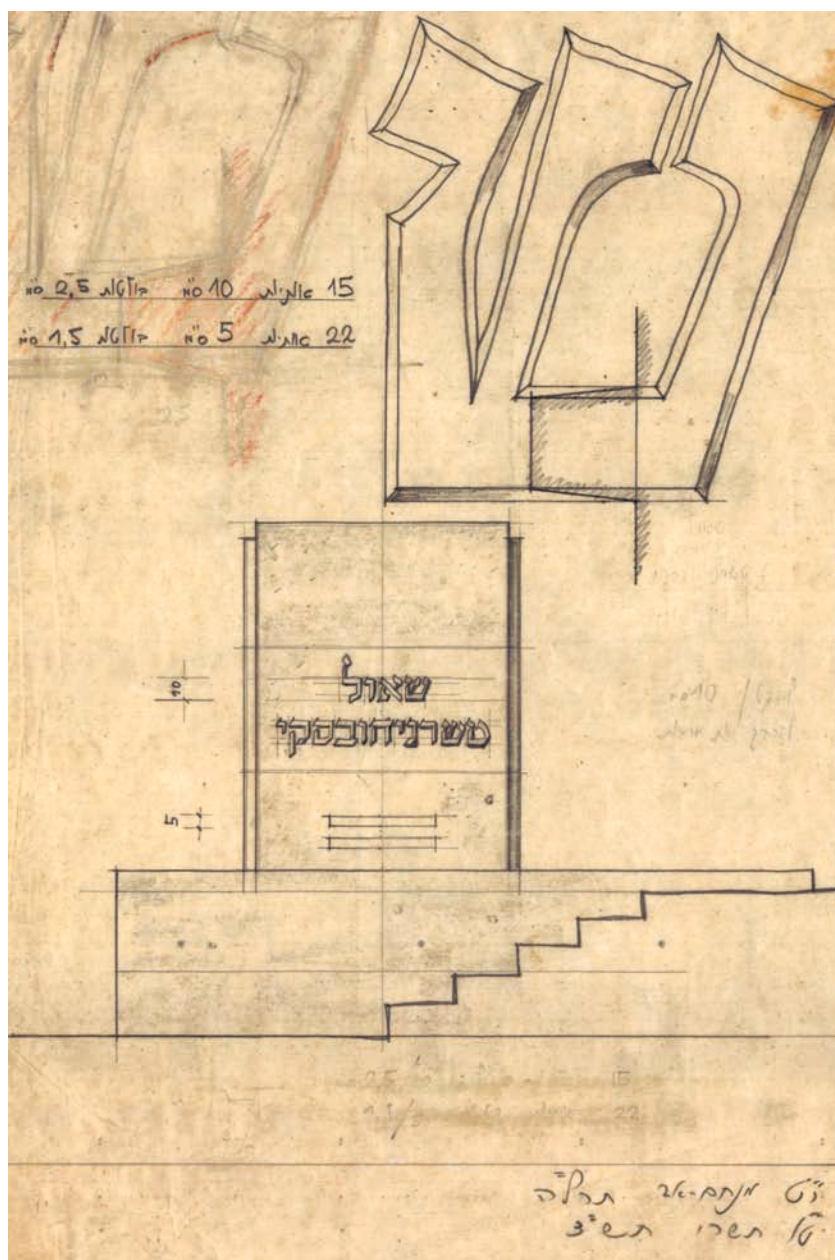
138 "עם גלוי המצבה על קבר טשרניחובסקי", ללא תאריך, אהת"א 4-3769.

139 ז' גלוסקין לחברה קדישא, 28 בנובמבר 1944, אהת"א 4-3808.

140 דבר, 4 באוקטובר 1944, עמ' 1.

141 צ' קרול, "אל שאול בכינה", דבר, 6 באוקטובר 1944, עמ' 2.

142 דבר, 13 באוקטובר 1944, עמ' 6. ראו תגובה: "כבוד המשורר והאמת", דבר, 1 בנובמבר 1944, עמ' 4.



בנימין צ'לנוב ויוסף קלרזיין, תכנית למצבת שאול טשרניחובסקי, באדיבות תלמה לויין



ותונח מתחת למצבה.¹⁴³ בינואר 1945 כבר סותתו אבני המצבה, אם כי עדיין לא הובאו לאתר הקבר.¹⁴⁴ רק בשלב זה פנתה העירייה להנהלת הסוכנות היהודית בבקשה שתישא גם היא בעול מימון המצבה יחד עם הקרן הקיימת, כך שכל אחד משלושת המוסדות ישתתף בשליש מהעלות, שהוערכה ב-600 לא"י.¹⁴⁵

כפי שנמסר בהודעה לעיתונות, המצבה הייתה עשויה משני גושי אבן החודרים זה לתוך זה. למצבה, כך הפרשנות הרשמית, "צורה מונומנטאלית בדמות הגלוסקמאות הקדומות".¹⁴⁶ על האבן, המשופעת לכיוון מזרח, הופיעה הכתובת: "שאול



המצבה על קבר טשרניחובסקי, צילום: מעוז עזריהו

143 י' רוקח לא' וילנסקי, 20 בנובמבר 1944, אהת"א 4-3769.

144 י' שטריק לי' שיפמן, 26 בינואר 1945, אהת"א 4-3769.

145 י' רוקח להנהלת הסוכנות היהודית, 5 בפברואר 1945, אהת"א 4-3769.

146 "עם גלוי המצבה על קבר טשרניחובסקי", אהת"א 4-3769; הארץ, 10 באוקטובר 1945; המשקיף, 9 באוקטובר 1945, עמ' 3; הבקר, 9 באוקטובר 1945.

טשרניחובסקי, י"ט אב תרל"ה – ט"ז תשרי תש"ד" באותיות בולטות. גובה המצבה היה 1.77 מ', רוחבה בחזית – 1.30 מ' ועומקה – 1.70 מ'. סביב הקבר נשתלה גינת פרחים קטנה. כמחווה לחיבתו של המשורר לקקטוסים ניטעו ליד המצבה צמחי קקטוס, שגידל המשורר בדירתו, וקופסה, שבה כתבי יד של טשרניחובסקי, הונחה מתחת ליסוד הבטון של המצבה, למרגלותיו של המשורר.

כל אחת מהמצבות על קבריהם של נורדאו, דיוגנוף וטשרניחובסקי הייתה ייחודית מבחינה צורנית, אך שיתוף הפעולה בין קלרוויין לצ'לנוב והעובדה, שכל שלוש המצבות היו בעלות גובה שווה ונבנו מאותו סוג של אבן, יצרו תחושה של אחידות סגנונית. ובניסוחם של האדריכלים: "יש המשך ארכיטקטוני בין שלוש המצבות".¹⁴⁷ טקס גילוי המצבה התקיים סמוך ליום השנה השני לפטירת המשורר. **הפקד** שיבח את המצבה: "המצבה הנשקפת על פני כל בית הקברות היא פשוטה ויפה – כדרכו של המשורר בחייו".¹⁴⁸ במכתב, ששלח וילנסקי לראש העיר, הוא הודה לו בשם המשפחה על "המצבה היפה שהוקמה על קבר המשורר".¹⁴⁹



קבריהם של נורדאו, דיוגנוף וטשרניחובסקי (מבט פנורמי ממערב), צילום: סטנלי וטרמן

147 י' קלרוויין וב' צ'לנוב, מכתב למערכת, דבא, 9 בנובמבר 1944, עמ' 2.

148 **הפקד**, 10 באוקטובר 1945.

149 א' וילנסקי לי' רוקח, 15 באוקטובר 1945, אהת"א 3769-4.



שורת הסופרים

בפברואר 1932 נקבר בבית הקברות הישן בתל אביב הסופר מרדכי בן-עמי "בשורה אחת עם אחד העם ונורדאו",¹⁵⁰ השלישי שנקבר באזור אנשי השם בחלקו המערבי של בית הקברות לאחר נורדאו ואחד העם. עם קבורתו של בן-עמי, מחבורת הסופרים העבריים באודסה, סמוך לאחד העם, נוצרה מה שעתידיה להיקרא "שדרת הסופרים" או "שורת הסופרים", שבה נקברו סופרים, עיתונאים ועסקני תרבות.

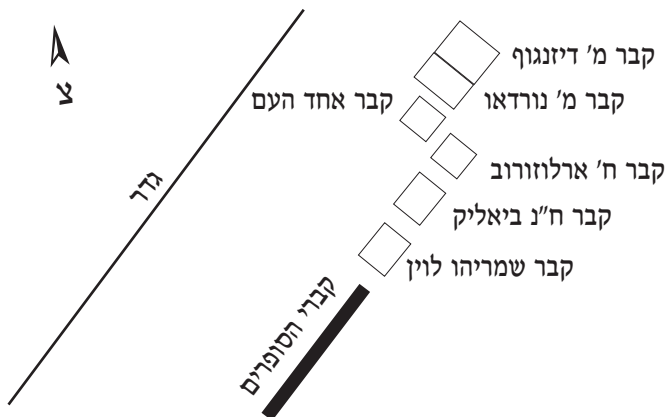
כזכור, ב-1932 נסגר בית הקברות הישן לקבורה סדירה. הקצאת מקום קבורה באזור היוקרתי שבמערב בית הקברות הישן בתל אביב הייתה ביטוי להכרה במעמדם של הנפטרים כאנשי שם הראויים למקום של כבוד. אלא שגם בין אנשי השם היו שווים והיו שווים יותר. העובדה שמדובר היה במדרג של מעמד השתקפה בברור במפה



קברו של בן-עמי, צילום: סטנלי ווטרמן

שצורפה לספר בית הקברות, שראה אור ב-1939. במפה צוינו חלקות וקברים שבלטו בחשיבותם בשטח בית הקברות. כך, סומנו בה קברי האחים לחללי המאורעות, ומה שחשוב לעניין הנדון כאן – גם חלקת אנשי השם (כינוי שלא הופיע במפה) במערב בית הקברות. במפה סומן מיקום קבריהם של דיזנגוף, נורדאו, אחד העם, ארלוזורוב, ביאליק ושמריהו לוין (טשרניחובסקי נקבר שם רק ב-1943). צמוד לקבריהם של גדולי האומה, הנזכרים בשמם, ומדרום להם הופיע במפה הכיתוב הכללי: "קברי הסופרים", בלא ציון שמות הקבורים ומיקום הקברים. ה"סופרים" היו גם הם אנשי שם, אלא שבניגוד לאלו שנזכרו בשמם במפה, לא הייתה הקמת המצבות על קבריהם באחריותה של הרשות העירונית. ממדי מצבות הקבר שלהם תאמו את המקובל בבית הקברות, ולכן לא בלטו בנוף הזיכרון המקומי. יתר על כן, צורת קבורתם, זה לצד זה בשורות מקבילות, כנהוג לגבי קברי אנשים מן השורה.

הקבורה סמוך למקום מנוחת העולם של אישים, ששמם הלך לפנייהם, האצילה חשיבות ויוקרה על הנקברים וגם על אלה שנטמנו במקום לפנייהם. תיאור טקסי קבורתם של סופרים בעיתונות לווה בציון מיקום הקברים בגאוגרפיה המקומית. כך למשל, צוין, כאמור, שמרדכי בן-עמי נקבר "בשורה אחת עם אחד העם ונורדאו"... ביוני 1932 נקבר ש' בן-ציון, הסופר והמחנך, שנמנה עם מייסדי תל אביב, "בשורה אחת עם נורדאו, אחד העם ובן עמי".¹⁵¹ יש להניח, כי את המצבה על קברו של בן-ציון עיצב בנו, נחום



אזור אנשי השם במערב בית הקברות, שרטוט: נוגה יוסלביץ

גוטמן, שגם עיצב את המצבה על קברה של צינה דיזנגוף, שהלכה לעולמה ב-1930. ביולי 1933 נטמנו בשורת הסופרים עצמותיו של הסופר ש"ב מכסימון, שנפטר בארה"ב וביקש להיקבר ליד אחד העם.¹⁵²

בספטמבר 1933 נטמן ד"ר חיסין, ממייסדי תל אביב, "בקרבת קבריהם של אחד העם ונורדוי".¹⁵³ אזור קבורתם של הסופרים השתרע במורד המשתפל במתינות מדרום לקברו של אחד העם. בנובמבר 1933 נקבר הסופר, המתרגם ופרשן התנ"ך שלמה לייב גורדון (של"ג) לצד ש' בן-ציון.¹⁵⁴ את המצבה, שעוצבה כ"גוש אבן-סיד גבוה וכפוף בראשו כלפי מטה" המייצג דמות אדם, עיצב הפסל משה ציפר. קברו של הסופר וחוקר ארץ-ישראל מנחם מנדל וואהלמן "נחצב בצד קברו של של"ג" בינואר 1934.¹⁵⁵ במאי 1934 נכרה קברו של המשורר, המתרגם יהושע פרידמאן ליד קברו של של"ג.

הרעיון ליצור שורת (או שדרת) סופרים בבית העלמין יושם כבר באודסה, שם הקצתה הקהילה היהודית לפני מלחמת העולם הראשונה בבית הקברות הישן בעיר "שדרה שלמה לקברות הסופרים, וכך נקראה בשם שדרת הסופרים".¹⁵⁶ בשדרת הסופרים באודסה נקברו מנדלי מוכר ספרים, ליליינבלום ושמעון פרוג, ואף הוכנו מקומות קבורה עבור סופרים ידועים, בהם ביאליק ובן-עמי. בתל אביב טיפלה אגודת הסופרים, שבראשה עמד ביאליק, ולאחר מותו – שאול טשרניחובסקי, בסידורי ההלוויה והקבורה של חבריה. אגודת הסופרים ביקשה להתייחס גם לגובה התשלום, שנדרש עבור חלקות הקבר. לפני קבורתו של מכסימון, בקיץ 1933, פנתה האגודה לחברה קדישא בבקשה שלא לגבות תשלום עבור חלקות הקבר של הסופרים, או לחילופין, להסתפק בסכום סמלי בלבד. בתשובתה עמדה החברה קדישא על כך שהסכום המינימלי לחלקת קבר לסופרים לא יהיה נמוך מ-30 לא"י, משום, שלטענתה, לא דובר ב"תאוות בצע", אלא בכיסוי הוצאות הקבורה ובאחזקת בית הקברות.¹⁵⁷

152 דבר, 31 ביולי 1933, עמ' 1.

153 דאר היום, 28 בספטמבר 1933, עמ' 1.

154 דבר, 20 בנובמבר 1933, עמ' 1; דאר היום, 20 בנובמבר 1933, עמ' 1.

155 דבר, 3 בינואר 1934, עמ' 5.

156 א' מ' קייזר, "על קברו של ה'סבא'", דבר, 14 בפברואר 1936, עמ' 15. ביולי 1926 הוציעה הסתדרות הסופרים הסובייטית לייסד בלנינגרד פנתיאון שבו יקברו סופרים, אמנים ומלומדים: דבר, 6 ביולי 1926, עמ' 2.

157 הנהלת חברה קדישא לאגודת הסופרים, כ"ז תמוז תרצ"ג, ארכיון חברה קדישא תל אביב-יפו.

בשלב ההתהוות של שורת הסופרים יוחס משקל מיוחד לפנייתם של ביאליק – בתוקף תפקידו כנשיא אגודת הסופרים – ושל ראש העיר מאיר דיזנגוף לחברה קדישא. דיזנגוף פנה לחברה קדישא בעניין קבורתו של מכסימון, "אחד מתלמידיו המובהקים של אחד העם", שביקש בצוואתו להעלות את עצמותיו ארצה "כדי להיקבר בקרבת מקום למורהו אחד העם ז"ל",¹⁵⁸ ולפיכך, העביר לה את בקשת אגודת הסופרים להקצות למכסימון "מקום קבורה מכובד בסמוך לקברו של אחד העם". שבועות ספורים לפני מותו, פנה ביאליק להנהלת חברה קדישא בבקשה להקצות חלקת קבר ליהושע פרידמאן בחלקת הסופרים, "בקרבת מקום לש"ל גורדון ז"ל".¹⁵⁹ מאוחר יותר, טיפל אברהם ברוידס, מזכיר אגודת הסופרים, בהיתרי קבורה לסופרים שנפטרו ובהקצאת מקום קבורה בשורת הסופרים בבית הקברות הישן.¹⁶⁰

הזכות לקבורה באזור אנשי השם בבית הקברות הישן הייתה שמורה לסופרים וגם לעסקנים בתחום התרבות והחינוך. כבר ב-1939 נוסחה ההבחנה כי "בפינה זאת של בית הקברות נטמנו כמה מטובי יוצרי התרבות העברית ועסקניה הנאמנים". ב-1935 נקבר שם יעקב סלע, מתרגם ומייסד בית העם בתל אביב, אחיה של המשוררת רחל.¹⁶¹ במאי 1938 מצא אלתר דרויאנוב "את מנוחתו בשדרת הסופרים".¹⁶² בפברואר 1939 נקבר יצחק אלתרמן, משורר, מחנך וראש מחלקת החינוך בעיריית תל אביב, אביו של המשורר נתן אלתרמן, "ליד קברי הסופרים והעסקנים".¹⁶³

קברו של ביאליק והקברים החדשים שבסביבתו היו לנקודות ציון באזור אנשי השם. כפי שנמסר בעיתונות, נקבר משה גליקסון, סופר ועורך **הארץ**, ביוני 1939 "בשורת קברות אנשי השם, בקרבת מקום מנוחתם העולמית של ח"נ ביאליק וא' דרויאנוב".¹⁶⁴ יעקב זנדבנק, מנהל מחלקת התרבות של הסתדרות העובדים הכללית, נטמן ביוני 1939 "ליד קברו של אלתרמן".¹⁶⁵ עם חלוף הזמן, גדל המרחק בין הקברים החדשים

158 מ' דיזנגוף להנהלת חברה קדישא, כ"ב תמוז תרצ"ג, ארכיון החברה קדישא תל אביב-יפו.

159 ח"נ ביאליק לינובסקי, י"ח אייר תרצ"ד, ארכיון החברה קדישא תל אביב-יפו.

160 על נוהג זה: מ' האגר למ' גולדשטיין, ד' כסלו תשט"ז, אהת"א ב 3810-04. ראו גם א' ברוידס, **פגישות ודברים**, עמ' 62; ראו גם עמ' 215.

161 **דבר**, 3 באוקטובר 1935, עמ' 7.

162 **הצפה**, 12 במאי 1938, עמ' 1.

163 **דבר**, 5 בפברואר 1939, עמ' 10.

164 **הצפה**, 26 במאי 1939, עמ' 1.

165 **דבר**, 8 ביוני 1939, עמ' 8.





שורת הסופרים, 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב



מצבת יעקב סלע (בלושטיין), 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב

לבין קברו של אחד העם.¹⁶⁶ אך היו גם יוצאים מכלל זה – העיתונאי יששכר-דוב בר דרורא נקבר ב-1941 "בין קברות ש. בן-ציון ושל"ג", כלומר, סמוך לקבר אחד העם.¹⁶⁷ בין חברי הוועדה הציבורית לסידור הלווייתו היו ראש העיר, ישראל רוקח, ועורך **הבלק**, יוסף הפטמן. במרץ 1945 נטמן יוסף עזריהו, ממייסדי החינוך העברי, ליד משה גליקסון. בספטמבר נקבר סמוך להם הסופר וזקן חברי ההסתדרות, אז"ר.¹⁶⁸ בשורת הסופרים נקבר בינואר 1948 צבי קרול, שערך יחד עם צדוק לינמן את **ספר בית הקברות הישן בתל אביב**.¹⁶⁹

על שמם של סופרים, משוררים ועסקני תרבות עברית נקראו רחובות ושדרות, אך למעט ביאליק וטשרניחובסקי, לא הייתה הקמת המצבות על קבריהם של סופרים, עיתונאים, מתרגמים ועסקני תרבות בסמכותה של עיריית תל אביב. רוקח סירב

¹⁶⁶ **דבר**, 8 ביוני 1939, עמ' 8.

¹⁶⁷ **דבר**, 18 במרץ 1941, עמ' 1.

¹⁶⁸ **דבר**, 7 בספטמבר 1945, עמ' 8.

¹⁶⁹ **על המשמר**, 7 בינואר 1948, עמ' 4.





בנימין צ'לנוב, תכנית למצבת יעקב זנרבנק, באדיבות תלמה לוין

להיענות לבקשה שהעירייה תקים מצבה על קברו של אז"ר, שהיה אזרח כבוד של העיר העברית הראשונה, בנימוק שהעירייה לא השתתפה בבניית מצבות של "מישהו מאזרחי הכבוד" של תל אביב שנפטרו.¹⁷⁰ מאוחר יותר, ריכך את עמדתו וביקש מהחברה קדישא לתת למשפחה את הרישיון להקמת המצבה ללא תשלום, בגלל "שהמנוח היה אזרח כבוד ואין ביד המשפחה לשלם".¹⁷¹

170 י' נדיבי לד' בדר, 6 ביוני 1946, אהת"א א-4-3809.

171 י' רוקח להנהלת חברה קדישא, 26 ביוני 1946, אהת"א א-4-3809.

ראשי תנועת העבודה

תיאור בית הקברות הישן בתל אביב ב-1942, התייחס ל"שורה של קברים של אחדים מראשי תנועת העבודה בארץ", הניצבת מול שורת הקברים של "ראשי התנועה הלאומית, הספרות, העיתונות והחינוך העברי".¹⁷² קברו של ארלוזורוב היה הראשון מבין קבריהם של ראשי תנועת הפועלים באזור אנשי השם בבית הקברות הישן. בנובמבר 1936 נטמן משה בילינסון – רופא, עיתונאי, פובליציסט וממנהיגי תנועת הפועלים – "בקרב מקום לח. ארלוזורוב, ח. נ. ביאליק ושמריהו לוי".¹⁷³ חודשים ספורים לאחר מכן, במרץ 1937, נקבר לצד בילינסון יוסף אהרנוביץ – עיתונאי, סופר ומראשי הפועל הצעיר והמשק ההסתדרותי. את שתי המצבות עיצב בנימין צ'לנוב, שתכנן, כזכור, גם את המאוזוליאום של נורדאו. שתי המצבות היו זהות ועיצובן צנעו. תיאור מצבת הקבר של בילינסון הופיע בדבר: "אבן כבדה ופשוטה מאבני מחצבת 'אבן' בהרי ירושלים. תכלית הפשטות. רק שתי שורות בולטות על מצבת האבן: משה בן אהרן בילינסון. י' תשרי תר"ן – ה' כסלו תרצ"ז".¹⁷⁴ תיאורה של מצבת הקבר של אהרנוביץ היה דומה: "אבן ירושלמית מסותתת אך ללא פאר על זיזה ובליטותיה הטבעיות".¹⁷⁵ הדמיון בין שתי המצבות הסמוכות שידר מסר של שותפות דרך של שני האישים, שנפטרו בהפרש של חודשים ספורים זה מזה.

ב-31 בדצמבר 1940 נהרג דב הוז, סגן ראש עיריית תל אביב וממנהיגי מפא"י, בתאונת דרכים. איתו נהרגו עוד שלושה מנוסעי המכונית, ביניהם אשתו רבקה ובתו תרצה. משפחת הוז נטמנה "בחלקה צרה ליד קברות מ. בילינסון ויוסף אהרנוביץ".¹⁷⁶ לא ידוע מי עיצב את מצבת האבן שעל הקבר המשפחתי. ביוני 1945 נטמן בבית הקברות אליהו גולומב, ממייסדי ההגנה ומפקדיה, לצד יוסף אהרנוביץ. ביום השנה למותו של גולומב הוסר הלוט מעל המצבה שעיצב הפסל משה ציפר, מצבה "החצובה בשיש ומעליה סמל מחרשה וחרב".¹⁷⁷ השימוש באלמנט איקונוגרפי, המתייחס לפעילותו הציבורית של הנפטר, היה מאפיין שייחד את מצבתו של אליהו גולומב. דגם המצבה, שעיצב משה ציפר עבור גולומב, שהועתק פעמיים נוספות בבית הקברות הישן.

172 א"ז בן-ישי, "בית הקברות ברחוב טרומפלדור", ידיעות עיריית תל אביב, תש"ב (שנה 13), חוברת 8-9, עמ' 112.

173 דבר, 21 בנובמבר 1936, עמ' 1.

174 דבר, 10 בנובמבר 1937, עמ' 1.

175 דבר, 19 באפריל 1938, עמ' 1.

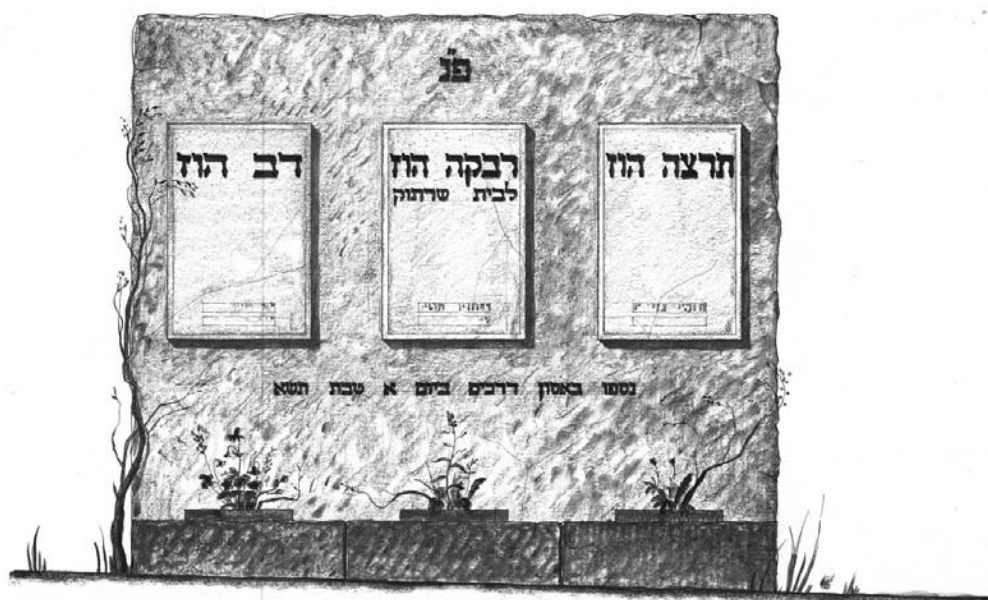
176 דבר, 31 בדצמבר 1940, עמ' 1.

177 על המשמר, 1 ביולי 1946, עמ' 1.

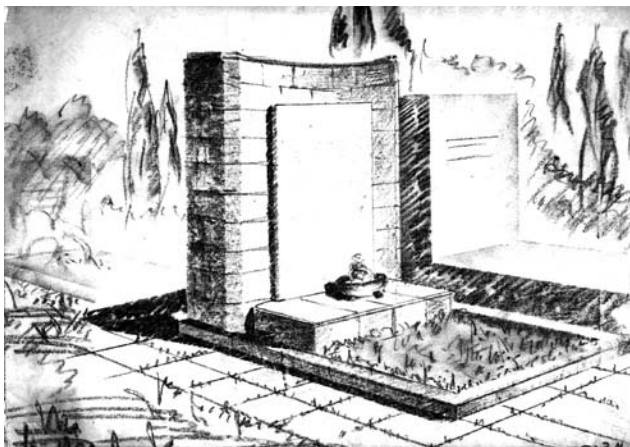




מצבות משה בילינסון ויוסף אהרונוביץ, 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב



בנימין צ'לנוב, הצעה שלא מומשה למצבת קבר למשפחת הוז, באדיבות תלמה לויץ



משה ציפר, תכנית למצבת אליהו גולומב, ארכיון בית ציפר, אוניברסיטת תל אביב



משה ציפר, שרטוט החותם על
מצבת אליהו גולומב, ארכיון בית
ציפר, אוניברסיטת תל אביב

משה ציפר, מצבת אליהו גולומב,
צילום: סטנלי וטרמן



משה ציפר, מצבת דוד אלכסנדרוביץ,
העתק מצבת גולומב בבית הקברות
הישן, צילום: סטנלי ווטרמן



משה ציפר, מצבת דבורה
ירושלמי, העתק מצבת גולומב
בבית הקברות הישן, ארכיון
בית ציפר, הפקולטה לאמנויות,
אוניברסיטת תל אביב

כבודם במקומם

נוהג הקבורה באזור אנשי השם בבית הקברות הישן בתל אביב, שבו נקברו לצד גדולי האומה גם סופרים ועסקנים, התמסד בשנות השלושים. נוהג זה היה יותר מאשר הקצאה של מקום קבורה, הוא היה הקצאת מקום של כבוד, בבחינת "כבודם במקומם מונח". מ-1932 נקברו תושבי תל אביב בבית הקברות החדש בנחלת יצחק, כך שלמעט קבורתם של מי שרכשו בעבר חלקות בבית העלמין הישן קודם שנסגר, הייתה זכות הקבורה בו שמורה רק לנפטרים שעצמותיהם נטמנו בחלקת אנשי השם, וכך התבסס מסר ברור וחד-משמעי, שהעיד על מעמדם הרם של הנקברים. התייחסות ביקורתית לכך שבית הקברות הישן נעשה למקום קבורה למיוחסים אפשר למצוא במאמר, שפרסם אליעזר שטיינמן בינואר 1942 בדבר, שבו התייחס לבעלי "יצר רע של כבוד" שבשמם לא נקב. שטיינמן ציין שם באירוניה כי "חשובים בעולם הזה יחדו לעצמם את בית הקברות הישן, בית ועד לגדולי אנשי השם, ואילו בית הקברות החדש להדיוטות ולכל הנערים."¹⁷⁸

במאמרו, הזכיר שטיינמן פסוק מדברי ר' שמעון בן גמליאל: "אין עושים נפשות לצדיקים: דבריהם הם זכרונם" (ירושלמי, שקלים מז א). אך כפי שהתברר, עשיית הנפשות, הן מצבות הקבר, הייתה היבט חשוב ביצירת הביטוי החומרי והחזותי של הזיכרון בנוף המקומי. למעט המצבה שעל קבר אחד העם, שהוזמנה על ידי המשפחה ומוקרי זכרו של המנהיג הציוני, מעורבות הרשויות בהקמת ציוני הקבר של גדולי האומה הסבה את המצבות שנבנו על קברי ארלוזורוב, ביאליק, נורדאו, דיזנגוף וטשרניחובסקי למבנים בעלי ערך ייצוגי. הפשטות, שבאה לידי ביטוי בקויהם הישרים של גושי האבן ובהיעדר כמעט מוחלט של עיטורים וגילופים, הייתה סימן מובהק שאפיין את מצבות הקבר הללו. במובן זה התאימו המצבות, שנבנו על קבריהם של גדולי האומה, לתרגום העדכני שהציע האדריכל בנימין צ'לנוב למסורת המצבה העברית: "רק צורות אבסטרקטיות, שקטות מאוד, כבדות מאוד, שאינן נושאות-פנים למתקרב."¹⁷⁹

מנקודת מבט זו, הייתה הצעתו של צ'לנוב תוצר מובהק של התקופה, שבה שלט הסגנון הבינלאומי, שהתאפיין בפשטות ובהימנעות מקישוטים, בבנייה בתל אביב. יתר על כן, גם הכיתוב הלקוני נשא מסר של פשטות וצניעות. ככלל, המצבות שעל קברי אנשי השם, כולל גדולי האומה (למעט תוספת מאוחרת שתיארה את מאיר דיזנגוף כ"מייסד

178 א' שטיינמן, "מצודות ורחובות", דבר, 16 בינואר 1942, עמ' 2.

179 ב' צ'לנוב, שם, שם.



העיר תל אביב וראשה"), ניסחו את זיכרון הטמונים תחתן במונחים מילוליים של שם ותאריכי לידה ופטירה בלבד. בה בעת, היה בכך כדי לרמוז כי אין צורך להכביר בפרטים ביוגרפיים וכי די היה בהצגת שמם ותארוך ימי חייהם, כדי לייצג את סיפורם של אלו שנטמנו מתחת למצבות, בבחינת "כל המוסיף גורע".

הקברים אינם רק מקום מנוחתם האחרונה של המתים, אלא גם המקום שבו נערכות אזכרות למתים. המסורת היהודית מייחסת חשיבות ליום השנה לפטירה. לאזכרות ליד קבר המת יש משמעות מיוחדת, מכיוון שהן משמשות להתכנסות קהילת הזוכרים, המחויבים לזכור ולהזכיר, ובראש ובראשונה בני משפחה וחברים. ההתכנסות ליד קבר המת היא עלייה לקבר: עלייה לרגל למקום מנוחתו האחרונה של הנפטר. לעומת האזכרות הפרטיות, אזכרות ציבוריות, הנערכות ליד קבריהם של אישים דגולים ומאורגנות על ידי גופים מוסדיים, הן ביטוי טקסי למחויבות הקולקטיבית לזכרם ולמורשתם של הקבורים שם. הנאומים הנישאים שם משלבים את זכרו של המת ברלוונטיות של מורשתו בהווה. מעמד החברתי של הנאומים בטקסים אלה מצביע על החשיבות המיוחדת לאזכרה במרקם החברתי של הקהילה הזוכרת.

על חשיבות בית הקברות הישן ניתן גם ללמוד מהתגבשות מסורת העלייה לקבריהם של "גדולי האומה" הקבורים שם. בשנים שלאחר קבורתו מחדש של נורדאו בתל אביב נערכו ליד קברו אזכרות ביום השנה למותו. את האזכרות ערכה העירייה. ב-1929 נאם באירוע דיזנגוף.¹⁸⁰ ב-1933 צוינו עשר שנים למותו באזכרה לידי קברו. בשיבה, שנערכה יומיים לפני האזכרה בבית הקברות, החליטה מועצת העירייה לקרוא לשדרות חדשות בצפון העיר על שמו של מכס נורדאו.¹⁸¹ ימי השנה למותו של אחד העם צוינו באירועי תרבות לזכרו ובעלייה לקברו. ב-1929 נשא ביאליק נאום ליד הקבר.¹⁸² בשנות השלושים ארגן ועד בית אחד העם, שהופקד על מורשתו של המנהיג הציוני, את העלייה לקברו.¹⁸³ את האזכרות לדיזנגוף ביום השנה למותו ערכה עיריית תל אביב. באזכרות נכחו ראש העיר, ישראל רוקח, וחברי מועצת העירייה. את האזכרה המסורתית לביאליק בבית הקברות ארגנה אגודת בית ביאליק.¹⁸⁴ היא כללה טקס בבית הקברות ובסיומו נערך אירוע בבית ביאליק. בהיעדר דיווחים בעיתונות, ניתן להסיק

180 דבר, 8 בפברואר 1929, עמ' 1.

181 דבר, 7 בפברואר 1933, עמ' 1.

182 דבר, 9 בינואר 1929, עמ' 1.

183 דאר היום, 23 בינואר 1936, עמ' 8.

184 על המשמר, 3 ביולי 1945, עמ' 4.



מודעה על אזכרה לנורדאו



אזכרה ליד קברו של מכס נורדאו (תאריך לא ידוע), הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו



שלא התגבשה מסורת טקסית של עלייה ציבורית לקברו של טשרניחובסקי ביום השנה למותו.

העלייה לקברו של חיים ארלוזורוב ביום השנה להירצחו הייתה גם היא למסורת. באזכרה שנערכה ב-1936, ביום השנה השלישי לרצח, הגבילה ממשלת המנדט את מספר המשתתפים בטקס בבית הקברות למאה וחמישים איש, כדי למנוע התקהלות המונית והתלהטות יצרים על רקע המרד הערבי ומספרם הגדל של הקרבנות היהודים. בטקס עצמו השתתפו מעטים וקהל רב, שלא הותר לו להיכנס למתחם, התאסף מחוץ לבית הקברות.¹⁸⁵ באזכרה לארלוזורוב בשנה שלאחר מכן הכריז דוד רמז על תחילתה של מסורת במילים: "על קברו אנו עולים עכשיו לקיים את מסורת יום השנה...", ובנאום שנשא באזכרה שנה מאוחר יותר כבר התחייב למסורת המתגבשת: "נקיים – עלייתנו בדממה, כמנהגנו שנה בשנה".¹⁸⁶

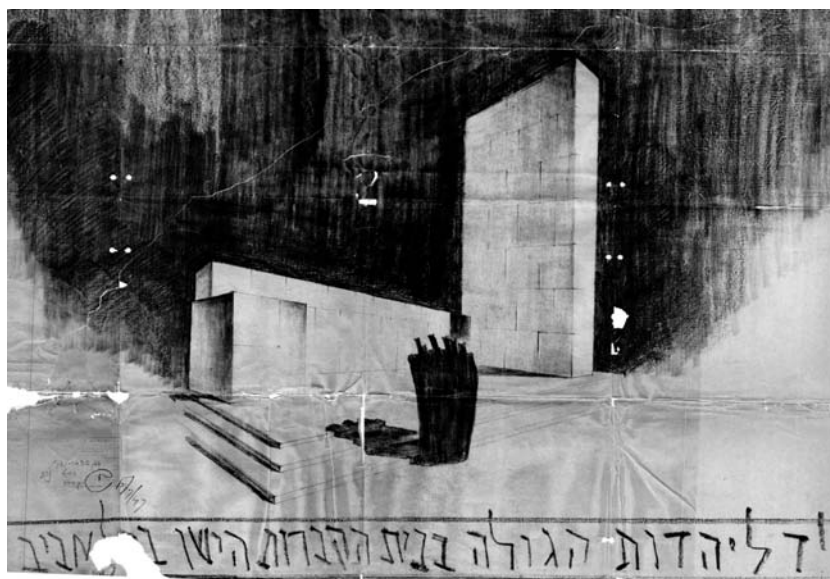
185 דבר, 12 ביוני 1936, עמ' 1.

186 דבר, 23 ביוני 1937, עמ' 1.

קדושי זדונסקה וולה

בספטמבר 1945 נוסד בתל אביב ארגון יוצאי זדונסקה וולה, עיירה ליד לודז' שבפולין.¹⁸⁷ הגרמנים חיסלו את הגטו היהודי באוגוסט 1942. כ-8,500 נשים, זקנים, ילדים וחולים נשלחו למחנה ההשמדה חלמנו. כחלק מפעילותו, עסק ארגון יוצאי העיירה גם בשימור הזיכרון של הקהילה שחרבה. באפריל 1946 יצאה מטעם הארגון קריאה פומבית ליוצאי העיירה להשאל מסמכים, כתבי יד ותצלומים לוועדה שעסקה בהכנת ספר הזיכרון לקהילה.¹⁸⁸

ביום השנה הרביעי לחיסול הגטו נקברה בבית הקברות הישן בתל אביב תיבה, שהכילה אפר של יהודים שנרצחו ונשרפו במחנה ההשמדה חלמנו. האפר נאסף בידי בן העיירה זדונסקה וולה, ששרד ושב לגיא ההריגה כדי ללקט משם את אפר הנרצחים ולהביאו



תכנית למצבת קבר לאפר קדושי זדונסקה וולה, 1947, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו

187 הצפה, 23 בספטמבר 1945, עמ' 3.

188 המשקיף, 9 בספטמבר 1946, עמ' 4.



לקבורה בארץ ישראל.¹⁸⁹ אלפים השתתפו במסע ההלוויה בתל אביב. הראשון לציון הרב עוזיאל, דוד צבי פנקס וראש העיר ישראל רוקח נשאו נאומים. תיבת האפר נטמנה בבית הקברות הישן, בקרבת מקום לשער הישן. בטקס, שנערך במקום ביום השנה שלאחר מכן, נכחו מאות מיוצאי העיריה.¹⁹⁰

זו הייתה הפעם הראשונה ששרידים פיזיים של יהודים שנרצחו באירופה הובאו לקבורה בארץ-ישראל.¹⁹¹ העובדה שהחברה קדישא הקצתה חלקת קבורה בבית העלמין, שנסגר כאמור לשימוש הציבור הרחב עוד ב-1932, העידה על החשיבות הרבה שיוחסה לקבורת האפר שהובא ממחנה ההשמדה. עם קבורת תיבת האפר הציב ארגון יוצאי זדונסקה וולה ציון צנוע מעל הקבר, וכבר לקראת יום הזיכרון לחיסול הגטו ביקש מנכ"ל החברה קדישא מיעקב בן-סירה (שיפמן), מהנדס העיר, לעצב מצבת קבר.¹⁹² "היד ליהדות הגולה", שהציע מהנדס העיר בינואר 1947, עוצבה בצורת מבנה מלבני ניצב ולידו מבנה מסיבי, המורכב משני גושים מלבניים נמוכים, שהוצבו על רחבה מוגבהת, שהגישה אליה התאפשרה באמצעות מהלך מדרגות. בחזית



המצבה לקדושי זדונסקה וולה בבית הקברות הישן. צילום: סטנלי ווטרמן

189 **המשקיף**, 9 בספטמבר 1946, עמ' 4 ; 12 ; *Palestine Post*, 10 September 1946, p. 1

190 **הצפה**, 3 בספטמבר 1947, עמ' 4 ; **המשקיף**, 3 בספטמבר 1947, עמ' 3.

191 **המשקיף**, 12 בספטמבר 1946, עמ' 2.

192 מהנדס העיר לראש העיר, 24 באפריל 1947, אהת"א, א 3809-4.

הרחבה תוכנן אלמנט פיסולי, ייתכן שזו הייתה מנורה בעלת שישה קנים (הסקיצה אינה ברורה). באוגוסט 1947 נמסר כי הארגון יקים על קבר אפר הקדושים מצבה לזכר הקדושים.¹⁹³ המצבה, שהוקמה מאוחר יותר, מתייחסת להצעתו של בן-סירה. אולם הרחבה שנבנתה בפועל, היא צרה יותר מזו שבתכנית המקורית. כמו בסקיצה של בן-סירה, המרכיב הבולט במצבה הוא גוש האבן המלבני, הניצב ברחבה ונישא מעל סביבתו, ואילו המרכיב האופקי – קיר אבן נמוך, התוחם את הרחבה משני צדדים ועליו נחרטו שמות בני העיירה שנטבחו – הוא מסיבי פחות.



מפת בית הקברות הישן, 1954, ילקוט החברה קדישא, תשט"ו

שיפור בית הקברות

בית הקברות הישן בתל אביב לא תוכנן לשמש כפנתיאון. הוא נועד לשמש לקבורת יהודים תושבי תל אביב ויפו. הקבורה בו הייתה צפופה וטיפוח הנוף המקומי לא עמד בראש סדר העדיפויות של האחראים למקום. גנן שהציע את שירותיו לעיריית תל אביב ב-1928 כתב: "בושה וכלימה להביט על הסדרים הנהוגים בו", והציע "לסלול דרכים בין הקברות, לקשטו בעצים וצמחים ובכלל לעשותו למקום הראוי להיקרא בשם "בית הקברות".¹⁹⁴

החברה קדישא נרתעה מנטיעות בבית הקברות. בשנת 1927 לאחר שהנהלת החברה סירבה לבקשת אלמנתו של המלחין יואל אנגל לנטיעת שני עצים ליד קברו, פנה ח"נ ביאליק באיגרת, שבה הפציר בחברה קדישא להיענות לבקשת האלמנה:

הלא יעשה כ' חסד עם זכר המנוח הנעלה ה' אנגל אשר עשה גדולות בחייו לתחיית הנגינה העברית ולשתילתה בישראל ובארץ ישראל, וירשה לאלמנת אגל לשתול שני עצים על יד קברו, ובאו הציפורים – צפרין קדישין דמצפצפין – לזמר ולנגן ולהנעים לו את שנתו הנצחית. כמדומה, כי נטיעת העצים אין בה חלילה שום איסור כלשהוא וכבר נהגו אבותינו בכל הדורות ובכל הארצות לנטוע כל מני עצים ולגדל צמחים בבית העולם, רמז לתחיית המתים, ע"ד ויציצו מעיר כעשב הארץ.¹⁹⁵

צפיפות המעברים והיעדר שבילים מסודרים גרמו לכך שהמבקרים נאלצו לדרוך על הקברים, תופעה שבלטה במיוחד באזכרות המוניות. לאחר העלייה לקברו של נורדאו ביום השנה למותו בפברואר 1930, כתב תושב חיפה לעיריית תל אביב:

במקום שבני אדם מכל אומות העולם נוהגים בו כבוד, אצלנו היהודים נהפך למקום מעבר שאנשים מתרוצצים בו כבחצרם, מי לא היה מתמרמר למראה היהודים הנכנסים דחופים דרך השער ובמקום ללכת ישר לאורך שורת קברי הקדושים משנת 1921, עד לשביל הפונה שמאלה, אל מול קברי אחד העם ונורדאו, במקום זה פונים להם כלם תכף ומיד לאחר הכנסת תיכף ומיד שמאלה לבין המצבות, דורכים על גבי הקברים שאין עליהם מצבות... ולא אחד או שניים כי אם עשרות, עשרות; ועל פי הילוכם ניכר שרגילים הם כבר בכך, כי הרי זו היא הדרך הקצרה ביותר, וכנראה שאיש לא מיחה אף פעם בידם, ולא אמר מה תעשו?¹⁹⁶

194 ש' אוסטבלום לעיריית תל אביב, 15 באפריל 1928, אהת"א א 4-3807.

195 ח"נ ביאליק לחברה קדישא, י"ז מנחם אב תרפ"ז: **ידיעות עיריית תל אביב** 10, עמ' 418.

196 נ' כהן לעיריית תל אביב, 7 בפברואר 1930, אהת"א א 4-3807.

כותב המכתב הודה שאין המוסדות אחראים לקלקול המידות בעיר העברית הראשונה, אך הוא סבר כי הם נושאים בנטל האחריות "לסדרים המקולקלים שהשתרשו בין חומות המוסדות שהם המפקחים עליהם". כדי להגן על כבודה של העיר, שנפגע מ"סדרים מקולקלים" אלו, הציע הצעה מעשית ופשוטה: לבנות גדר נמוכה בצד שמאל של שביל הגישה העובר על פני קברי חללי המאורעות, שתמנע מעבר של מבקרים בין הקברים. הצעה זו נותרה בגדר רעיון בלבד.

תושבי הבתים בשכונה הסמוכה לבית הקברות התלוננו, כי צביעת שער בית הקברות בשחור יצרה "רושם של פחד" וגרמה לכך שהדירות באזור הסמוך לבית הקברות נותרו ללא שוכרים.¹⁹⁷ הם אף הציעו לצבוע את השער על חשבונם בצבע אחר. אולם מבחינת העירייה, הנושא העיקרי היה שיפור הנוף בבית הקברות. המודעות לצורך בהתערבותה של הרשות העירונית הייתה נחלתם של אישים בכירים בעיריית תל אביב. בנובמבר 1930 מחו מהנדס העיר יעקב בן-סירה והמפקח הסניטרי בעירייה על "הרושם העגום שעושה בית הקברות בחיצוניותו ובאי סדר פנימי".¹⁹⁸ כדי לתקן את "המצב העגום והמביש הזה", הם המליצו לעבד תכנית קבורה מסודרת, לתקן את הגדר החיצונית ולנטוע עצים בשטח בית הקברות.

סגירת בית הקברות לקבורה סדירה העניקה דחיפות לתחושה ששיפור בית הקברות חייב לקבל קדימות עירונית. ב-1932 כתב דיזנגוף, כי מצבו הפיזי של בית הקברות (בו נטמנה רעייתו צינה) "הוא רע מאוד", בגלל היעדר דרכים ונטיעות ונגישות מוגבלת לקברים.¹⁹⁹ דיזנגוף הזכיר כי "בתי קברות בכל העולם משמשים אוסף לזיכרונות ולמצבות של דורות שלמים וגם מקומות לעליה לרגל לקבר אבות ולביקור כל האנשים הנערצים בתוך האומה". הוא לא הסתפק בתיאור המצב הבעייתי, אלא ביקש ליזום פעולה כדי "להכניס סדר וליפות את המקום היקר לכולנו". בניסיון לקדם את שיפור נוף בית הקברות התארגנה קבוצת תושבים, בהם דיזנגוף, רוקח ור"צ פנקס, שהקימה אגודה לשיפור בית הקברות. בינואר 1933 נערכה בעירייה ישיבה בראשות דיזנגוף לצורך דיון בסוגיית שיפור בית הקברות הישן.²⁰⁰ נציגי העירייה וועד הקהילה הבטיחו לסייע, אולם לפעילותה של האגודה לא היה המשך.

197 מתפללי בית הכנסת נחלת יצחק לראש עיריית תל אביב, 8 ביולי 1930, אהת"א א 4-8307.

198 י' שיפמן למ"מ ראש העירייה, 19 בנובמבר 1930, אהת"א א 4-3807.

199 מ' דיזנגוף לד' צ' פנקס ואחרים, 20 בנובמבר 1932, אהת"א א 4-3807.

200 דאר היום, 23 בינואר 1933, עמ' 4.



לאחר קבורת ביאליק בקיץ 1934, הפנה רוקח את תשומת ליבה של הנהלת החברה קדישא למצבה העגום של החלקה, שבה נקברו כמה "מגדולי אומתנו", מצב שהיה מבחינתו בגדר "חלול כבודם של מתינו הגדולים".²⁰¹ ימים ספורים לאחר מכתבו של רוקח לחברה קדישא החליטה הנהלת העירייה להעביר את הנושא לטיפול של שושנה פרסיץ, שעמדה בראש מחלקת החינוך בעיריית תל אביב.²⁰² הנהלת העירייה החליטה לפעול, יחד עם החברה קדישא, לפרסום "הכרזה לשיפור בית הקברות הישן בכלל והצעות לציון מיוחד לקבר אחד העם, ביאליק נורדוי ועוד".²⁰³ פרסיץ פנתה למהנדס העיר בבקשה להכריז על תחרות אדריכלים להקמת "כעין פנתיאון סביב לקברי אנשי השם". בעקבות ביקור בבית הקברות טען מהנדס העיר, כי הצפיפות סביב הקברים האלה היא רבה ועלולה להקשות על השדרוג האדריכלי של החלקה. לכן סבר, כי יהיה צורך לפתוח פתח נוסף בגדר, שיחייב הזזה של מספר מצבות.²⁰⁴

לאחר הפסקה של כשנתיים שב ועלה נושא שיפור בית הקברות לסדר היום העירוני, עם כינונה של ועדה עירונית שבראשה עמד חבר המועצה סעדיה שושני. הוועדה התכנסה לישיבה אחת בלבד במאי 1937 ודנה בנושאים התובעים טיפול, שהבולטים בהם היו שיקום גדר בית הקברות והנטיעות.²⁰⁵ בין היתר, המליצה הוועדה "לדאוג לגישה הגונה לקברות גדולי האומה". אף שמנהיגי העיר היו מודעים היטב להזנחה השוררת בבית העלמין, בשלב זה התמקדה מעורבותה הפעילה של העירייה בבית הקברות בהקמת המצבות על קברי דיונגוף ואחד העם ובהכנות להקמת מצבת האחים של קבריהם של חללי תרצ"ו, סמוך לקברי האחים לחללי תרפ"א ותרפ"ט. מזכיר העירייה יהודה נדיבי הביע זעזוע "מהעזובה האיומה" והתייחס למצבו של בית הקברות במילים "החרפה הזו".²⁰⁶ אליעזר פרלסון, סגן ראש העיר מטעם סיעת ההסתדרות, כתב לראש העיר כי חש "עלבון למראה צורתו החיצונית של המקום בו

201 י' רוקח להנהלת חברה קדישא, 18 ביולי 1934, אהת"א 4-3807. ראוי לציין כי שמעון רוקח, אביו של ישראל רוקח, נקבר בצדו המזרחי של בית הקברות ב-1922.

202 החלטה #1804, ישיבת הנהלה 134, 23 ביולי 1934.

203 החלטה #1834, ישיבת הנהלה 136, 2 באוגוסט 1934.

204 י' שיפמן ל' פרסיץ, 10 במרץ 1935, אהת"א 4-3807. שנה מאוחר יותר נמסר כי במחלקת החינוך הייתה "תוכנית לסדור מקום הקברים של גדולי האומה" בבית הקברות הישן: א' קצנלסון למחלקת החינוך, 3 במרץ 1936, אהת"א 4-3807. לא נמצא לכך אישור ממקור אחר.

205 פרוטוקול ישיבה, הוועדה לשיפור בית הקברות הישן בתל אביב, 21 במאי 1937, אהת"א 4-3807.

206 י' נדיבי ל' רוקח, 20 ביולי 1938, אהת"א ב 4-3807.

קבורים מגדולי צמנו".²⁰⁷ לאחר שראש העיר ישראל רוקח ויושב ראש המועצה הדתית ד"צ פנקס הגיעו באוקטובר 1939 להסכמה, החליטה מועצת העירייה על הקמת ועדה לטיפול בהכרזה על תחרות לשיפור בית הקברות.²⁰⁸

בפברואר 1941, כשהמערכה בצפון אפריקה הייתה בעיצומה, פנו תושבי תל אביב לעירייה בקריאה לטפל בעזובה השוררת בבית הקברות הישן: "מראה זה של הפנתיאון שלנו מעורר תימהון וזוועה".²⁰⁹ בשלב זה הואצו ההכנות לקראת פרסום ההכרזה על התחרות הפומבית לשיפור בית הקברות.²¹⁰ בנובמבר 1941, כאשר תשומת הלב הציבורית התמקדה במצב בחזית המלחמה בברית המועצות, הכריזה עיריית תל אביב על תחרות בין אדריכלים, אדריכלי גנים, מהנדסים ואמנים להצגת תכנית לשיפור בית הקברות הישן. עם חבר השופטים נמנו סגן ראש העיר אליעזר פרלסון, ראש המחלקה לגננות ושיפור, העיר סעדיה שושני, מהנדס העיר יעקב בן-סירה ונציג אגודת האינג'נרים והארכיטקטים יעקב פינקרפלד. המתחרים נדרשו להציע פתרונות לאזור אנשי השם, לתנועה בשטח בית העלמין, להתוויית גדרות ולתכנון הכניסות. לאזור אנשי השם התבקשו המשתתפים "לתת אופי מיוחד לאזור זה ולהבליטו מיתר הקברים על ידי ניצול הבדלי גובה, התקנת שבילים רחבים ככל האפשר, משטחים, גינות וכדומה".²¹¹

לתחרות הוגשו 17 תכניות. בפברואר 1942 הוכרז כי תכניתם של האדריכלים בנימין אנקשטיין ואוטו הופמן מירושלים זכתה במקום הראשון.²¹² בפרסים השני והשלישי זכו התכניות של יעבץ-שיקלר ושל מאיר הורמן, בהתאמה. בפרסי קנייה זכו תכניותיהם של בנימין צ'לנוב ויוסף קלרוויין.²¹³

207 א' פרלסון ל' רוקח, 20 בינואר 1939, אהת"א ב 4-3807.

208 ישיבת מועצת עיריית תל אביב, 22 באוקטובר 1939.

209 אורחים ל' רוקח, 23 בפברואר 1941, אהת"א ג 4-3807.

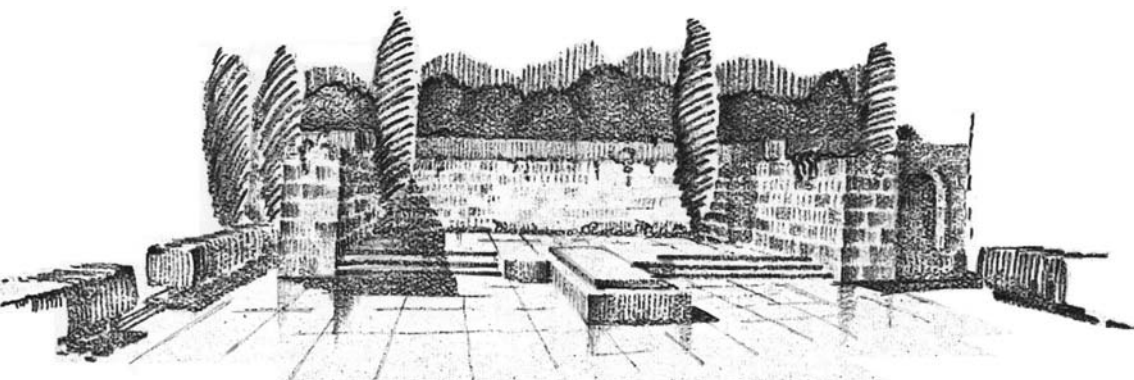
210 דבר, 25 באוגוסט 1941, עמ' 4.

211 "לשפור בתי הקברות של תל אביב", ידיעות עיריית תל אביב, תש"ג, חוברת 7-6, עמ' 87.

212 בנימין אנקשטיין (1903-1949) שב לארץ מלימודים בבלגיה ב-1933. ב-1935 תכנן את בית גורדון בדגניה ואת בניין קק"ל בתל אביב. אוטו הופמן (1898-1974) הגיע לארץ ב-1907. הופמן עבד במחלקה לעבודות ציבוריות של ממשלת המנדט ועמד בראש צוות התכנון של מבני המשטרה הבריטיים בארץ-ישראל (טיגארטים).

213 הצפה, 12 בפברואר 1942, עמ' 4.





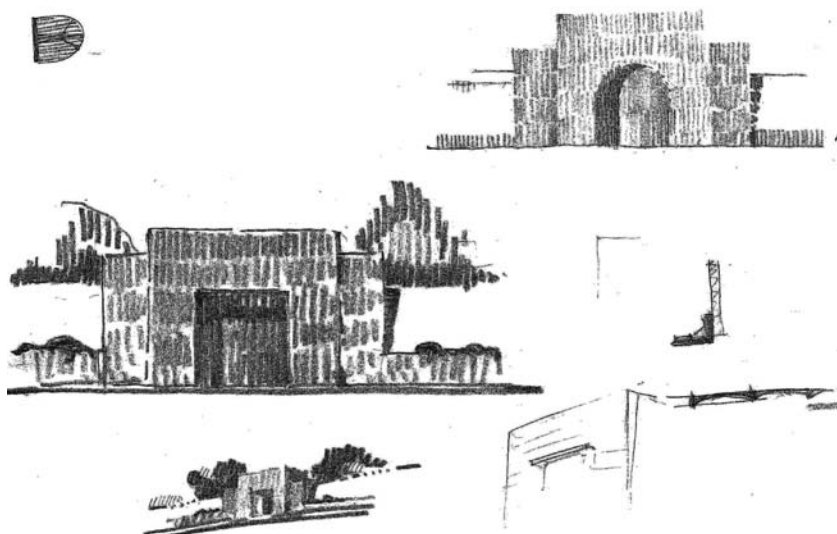
בנימין אנקשטיין, תכנית לעיצוב אזור הפנתיאון, 1942, באדיבות בני אנקשטיין

על פי תכניתם של אנקשטיין-הופמן אמור היה להיבנות "מגרש הספדים" מאחורי הקברים של דיזנגוף ונורדאו. בתכנית הותווה שביל גישה ראשי לאזור זה מכיוון מערב (מרחוב חובבי ציון), ושביל גישה נוסף נוצר באמצעות פתיחת שער שלישי (מצד רחוב טרומפלדור), שהוביל לאזור אנשי השם דרך אזור קברי הילדים הסמוך לחומה. בתכנית הוצע גם לשקם את גדר בית הקברות ולרצף שבילים.

בהיעדר תקציב, נדחה ביצועה של התכנית, שעלותה נאמדה ב-30,000 לא"י. כאשר הנושא עלה שוב לדיון באוקטובר 1946, התברר כי גם בשלב זה לא ניתן לבצע את התכנית במלואה משיקולי מגבלות תקציביות.²¹⁴ לפיכך, גובשה המלצה, שלפיה בנוסף לתיקון החומה והשער הראשי ולביצוע הנטיעות יש לסלול דרך, שתוביל לקבריהם של דיזנגוף ונורדאו, וכך ליצור "גישה נאה לאזור אנשי השם", ולדחות את פריצת דרכי הגישה החדשות ואת בניית "מגרש ההספדים". מאוחר יותר, נקבע כי ריצוף הדרך אל אזור אנשי השם יהיה בעדיפות ראשונה.²¹⁵ מהנדס העיר העריך את עלות ביצוע השלב הראשון בתכנית השיפור בקטע מהשער הראשי לקברי אנשי השם, שכלל ריצוף, נטיעות ותיקון קברים, ב-1,300 לא"י.

214 פרוטוקול, ישיבה בעניין שיפור בית הקברות הישן במשרדו של מזכיר העיר, 7 באוקטובר 1946, אהת"א 4-3809.

215 פרוטוקול, ישיבה לשאלת השיפורים בבית הקברות הישן, 9 בדצמבר 1946, אהת"א 4-3809.



בנימין אנקשטיין, מתוות לשערי בית הקברות, 1942, באדיבות בני אנקשטיין

לאחר קבורתו של אליהו גולומב ביוני 1945 כתב יצחק רימון בעיתון דבר, כי הנכנסים לבית הקברות "נפגעו ממראה עיניהם. העזובה השוררת בכל הדהימה".²¹⁶ במכתב ששלח באוקטובר 1947 למערכת המשקיף, עיתון התנועה הרביזיוניסטית, תבע אזרח את עלבון "העזובה" על קברו של נורדאו. הוא התייחס לכך שהטיח מתקלף מתקרת המבנה, דלת הנחושת מכוסה חלודה ופרחים כמושים ועציצים יבשים מוטלים שם. לטענת הכותב, "הרי לכבוד הוא לעירנו שבאדמתה מצאו מנוחתן עצמותיו של ד"ר נורדוי".²¹⁷ כותב המכתב לא התייחס לכך, אבל כבר בנאומו בטקס הקבורה של נורדאו התחייב דיזנגוף כי "תל אביב תדאג לקבר, פרחים רעננים יובאו יום יום לקברו של נורדאו".²¹⁸ לאחר בירור שערך מזכיר העירייה יהודה נדיב, הוא דיווח לקוראי העיתון, שהטיח תוקן ושהחלודה הייתה למעשה הפטינה שהצטברה על הנחושת, והוסיף כי

216 צ' רימון, "בבית הקברות הישן (נר לזכרו של אליהו)", דבר, 19 ביוני, 1945, עמ' 3.

217 "ההזנחה בבית הקברות הישן", מכתב למערכת, המשקיף, 13 באוקטובר 1947, עמ' 3.

218 הארץ, 5 במאי 1926, עמ' 1.



החברה קדישא דאגה להרחיק עציצים שהותירו במקום מוקירי זכרו.²¹⁹ מזכיר העיר התייחס לתיקונים שנדרשו בקברו של נורדאו בלבד, ונמנע מכל התייחסות שיש בה התחייבות כוללת לשיפור נוף בית הקברות. בשלב זה ברור היה כי הנושא לא היה בגדר עדיפות עירונית.

219 י' נדיבי, "על הזנחת המצבות בבית הקברות הישן", **המשקיף**, 17 בנובמבר 1947, עמ' 3.

אחרית דבר

יצירת פנתיאון לאומי בבית העלמין הישן בתל אביב בתקופת היישוב הייתה תוצאה וביטוי של המקום המרכזי שהיה שמור לעיר העברית הראשונה בחיי היישוב היהודי בארץ-ישראל. מעורבותם של מנהיגי העיר בכינונו של פנתיאון לאומי בבית הקברות הישן ביטאה מודעות למשמעות הסמלית והחינוכית, שיוחסה לתפקידו של בית הקברות הישן ולתפקודו כמקדש-מעט של הזיכרון הציוני. קבורתם של תושבי תל אביב, שנרצחו במאורעות, בבית הקברות הישן הייתה מתבקשת, אך בנייתה של מצבת קבר משותפת הייתה הצהרה ציונית. ההחלטה להעביר את עצמותיו של נורדאו לקבורה בבית הקברות הישן הייתה גם הכרזה על מעמדה של העיר העברית הראשונה במפעל התחייה הלאומית. קבורתו של נורדאו ב-1926 הייתה ראשיתו של תהליך מיסוד פנתיאון לאומי בארץ ישראל בעיר העברית הראשונה.



קבר הרצל, הר הרצל, 1953, צלם לא ידוע



בביקורו של נחום סוקולוב בתל אביב בפברואר 1933, עלה נשיא ההסתדרות הציונית העולמית לקבריהם של נורדאו ואחד העם ולקבר האחים של חללי המאורעות שבבית הקברות הישן.²²⁰ הייתה זו הצהרה על תפקודו של בית הקברות הישן בתל אביב כפנתיאון לאומי. הפנתיאון הציוני, שיזם אוסישקין בהר הצופים, נחנך ב-1934 עם קבורתו של פינסקר במקום, וב-1941 נקבר שם גם אוסישקין עצמו. אולם הוא ננטש לאחר 1948, עם ניתוק ההר ממדינת ישראל. באוגוסט 1949 נקבר הרצל בפסגת ההר הנושא את שמו במערב ירושלים, והר הרצל היה לבית הקברות הלאומי של מדינת ישראל. ב-1964 נקבר שם זאב ז'בוטינסקי. בחלקת גדולי האומה בהר הרצל נקברו נשיאים, ראשי ממשלה ויושבי ראש הכנסת. בשיפולי ההר ממוקם בית הקברות הצבאי הלאומי של מדינת ישראל.

חללי מלחמת העצמאות בתל אביב נקברו בבית הקברות בנחלת יצחק. החלקה שבה נקברו הוכרזה ב-1949 כבית קברות צבאי. אולם, גם בבית הקברות הישן קיימת חלקה צבאית, בשל כך שהרוגי המאורעות מוכרים כחללי מערכות ישראל. האחריות לתחזוקת מצבות האחים של חללי המאורעות נתונה בידי משרד הביטחון. למרות העתקת מרכז הכובד הסמלי לירושלים, מאז נטמן בנימין זאב הרצל על פסגת ההר הנושא את שמו, נמשכה קבורתם מחדש של אנשי שם, שנקברו בחו"ל, בבית הקברות הישן בתל אביב. ב-1950 נטמן ארונו של הרב פרופסור צבי פרץ חיות, הרב הראשי של וינה ונשיא הוועד הפועל הציוני, ביוזמת התאחדות עולי אוסטריה בשיתוף עם הסוכנות היהודית,²²¹ בבית הקברות הישן בתל אביב "ליד קברו של מכס נורדאו" (דבר), "בשדרת גדולי ישראל" (על המשמר).²²² הקבר נכרה בנקודה הגבוהה ביותר באזור זה של בית הקברות והמצבה המקורית, הגבוהה ועתירת המלל, שהובאה מווינה, תרמה לנראות הקבר בנוף המקומי. במלאת שנה למותו, הובא ארונו של המשורר זלמן שניאור מניו יורק ונטמן "בין קברותיהם של מכס נורדאו ואחד העם".²²³ בינואר 1961 נטמנו עצמותיו של יחיאל צ'לנוב, ממנהיגי הציונות העולמית וממייסדי התנועה הציונית ברוסיה, שנפטר ב-1918, ליד קברו של המשורר שאול טשרניחובסקי.²²⁴

220 דבר, 2 בפברואר 1933, עמ' 6.

221 דבר, 1 באוגוסט 1950, עמ' 3.

222 דבר, 21 בנובמבר 1950, עמ' 4; על המשמר, 21 בנובמבר 1950, עמ' 3.

223 דבר, 13 במרץ 1960, עמ' 2.

224 דבר, 16 בינואר 1961, עמ' 6.



מצבת האחים לחללי המאורעות ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ונפגעי פעולות האיבה, תשע"ג, צילום: מעוז עזריהו

בית הקברות הישן נועד לשמש כמקום מנוחתם האחרונה של התושבים היהודים של יפו ושל תל אביב. לפיכך, נורדאו, צבי פרץ חיות וצ'לנוב, שנקברו מחדש בבית הקברות בתל אביב, כמו גם מקסימון ושמריהו לויץ, שביקשו להיקבר ליד אחד העם וביאליק בהתאמה, היו היוצאים מהכלל שהעידו לא רק על הכלל אלא גם על המעמד המיוחד שיוחס לבית הקברות הישן של תל אביב. בחלקת מנהיגי תנועת העבודה בולט בהיעדרו ברל כצנלסון, ממנהיגי החשובים של תנועת העבודה הציונית. ברל כצנלסון התגורר אומנם בתל אביב, אבל נטמן ב-1944, על פי צוואתו, בבית הקברות בקבוצת כנרת, שהיה לפנתיאון של תנועת העבודה הציונית.





מצבת משה וצפורה שרת, צילום: מעוז עזריהו

ביולי 1965 נטמן בבית הקברות הישן בתל אביב משה שרת, שר החוץ הראשון וראש הממשלה השני של מדינת ישראל, "בחירי בניה" של תל אביב "ששב אל עירו" בהלוויה ממלכתית שהייתה אירוע עממי רב משתתפים.²²⁵ שרת ביקש בצוואתו להיקבר ליד שני גיסיו: דב הוז ואליהו גולומב. קברו נכרה ליד קבר אליהו גולומב, והוא הקרוב ביותר לקברו של חיים ארלוזורוב, שלאחר הירצחו, היה שרת זה שהחליף אותו בתפקיד ראש המחלקה המדינית של הסוכנות. לרגל יום השנה הראשון למותו של שרת, כתב צבי אלגת בעיתון **מעריב**:

אך מקיפים אותו ואת מצבתו שבבית העלמין הישן קברותיהם של אליהו גולומב – איש ה"הגנה" היהודית, חיים ארלוזורוב – סמל תנועת העבודה, וחיים נחמן ביאליק – כותרת השירה והרוח. הגנה, עבודה ורוח – שלוש תכונות שמיזג בקרבו משה שרת.²²⁶

²²⁵ **מעריב**, 11 ביולי 1965, עמ' 3; **דבר**, 11 ביולי 1965, עמ' 1.

²²⁶ צ' אלגת, "פרחים על אבן בזלת", **מעריב**, 26 ביוני 1966, עמ' 3.

למרות קבורתם של פרץ חיות ומשה שרת בבית הקברות הישן, העתקת מרכז הכבוד הסמלי לירושלים לאחר הקמת מדינת ישראל הביאה לכך שהפנתיאון הלאומי, שנוצר בתקופת היישוב בבית הקברות הישן בתל אביב, קיבל אופי של מורשת מקומית. בה בעת, הצפיפות הגוברת בבית הקברות הפכה את הקבורה במקום לזכות השמורה למתי מעט.²²⁷ בחלקת אנשי השם נמשכה קבורתם של סופרים ועסקני תרבות שהיו תושבי תל אביב ובאזור הפנתיאון במערב בית הקברות, נקברו ראשי עיריית תל אביב, ביניהם ישראל רוקח, חיים לבנון, מרדכי נמיר ושלמה להט. בתגובה לדרישה למקומות קבורה יוקרתיים ויקרים, הקצתה החברה קדישא חלקה חדשה לאנשי שם, שבה נקברו דמויות מפתח בתרבות העברית, שהיו מזוהות עם תל אביב, בהן



המצבה על קבר פרץ חיות,

צילום: מעוז עזריהו



קברו של אריק איינשטיין, 4 בדצמבר

2013, צילום: מעוז עזריהו

²²⁷ ע' ציגלמן, '50' אלף שקלים בשביל להיקבר ליד ביאליק', **הארץ**, 14 במאי 2011, עמ' 16א.



הצייר ראובן, נחום גוטמן, אפרים קישון ושושנה דמארי. סמוך לחלקת אנשי השם נקבר בנובמבר 2013 הזמר אריק איינשטיין. הלווייתו הייתה אירוע המוני, שמיקד את תשומת לבו של הציבור הישראלי בבית הקברות הישן של תל אביב.

בית הקברות הישן בתל אביב היה בית קברות עירוני הנתון לחזקתה של החברה קדישא. האזכרות שנערכו בו היו לרוב פרטיות, או שהתקיימו ביוזמת גופים המזוהים עם מורשתם של הקבורים שם. האזכרה לביאליק ביום השנה למותו הייתה, לדוגמה, מסורת שטופחה על ידי בית ביאליק. ב-1947 הופיע בפעם האחרונה בעיתונות אזכור לאזכרה ציבורית לאחד העם בבית הקברות הישן. באוגוסט 1949, במלאת עשרים שנה למאורעות, עלו מאות מחברי ההגנה לקברם של חללי פרעות תרפ"ט. בטקס נישאו נאומים ונורו מטחי כבוד.²²⁸ בראשית 1950 ארגנה הסתדרות העובדים עלייה לקברות "אבות התנועה" בבית הקברות הישן. בין הנוכחים היו חברי הוועד הפועל, נציגי מוסדות ההסתדרות ופעילים.²²⁹ פנחס לבון, מזכ"ל ההסתדרות, לא נכח באירוע. העלייה הקיבוצית לקברי אבות התנועה לא הייתה למסורת. בשנות החמישים קיבלו האזכרות לארלוזורוב אופי של אירועים מצומצמים, שבהם נטלו חלק בעיקר "בני המשפחה וידידיו ממוקירי זכרו".²³⁰

ב-1951, כשנערכה בבית הקברות אזכרה במלאת 15 שנה למותו של דיזנגוף, נקראו תושבי העיר "לכבד את זכרו ולהשתתף באזכרה".²³¹ ב-1952 נערכה האזכרה לדיזנגוף כאירוע פנימי בבית העירייה.²³² שלושה חדשים מאוחר יותר, התמנה רוקח, שכיחן כסגנו של דיזנגוף וכיורשו, לתפקיד שר הפנים בממשלת ישראל, ואם לשפוט על פי העיתונים, לא נערכו במשך שנים ארוכות אזכרות ציבוריות לדיזנגוף, גם לא בשנת העשרים למותו. ב-1966, במלאת שלושים שנה למותו, שבה ונערכה אזכרה ליד קברו של דיזנגוף, שבה נכחו ראש העיר מרדכי נמיר וחברי המועצה, אלא שהאזכרה לא אורגנה על ידי העירייה, כי אם על ידי לשכת בני ברית ע"ש דיזנגוף.²³³

בהיעדר מעורבות ישירה של העירייה במתרחש בבית הקברות, היה נושא שיפור נוח בית הקברות בשנות החמישים לעניינה הבלעדי של החברה קדישא. התכנית רחבת

228 דבר, 24 באוגוסט 1949, עמ' 6.

229 דבר, 1 בינואר 1950, עמ' 1.

230 דבר, 20 ביוני 1960, עמ' 1.

231 על המשמר, 8 באוקטובר 1951, עמ' 3.

232 דבר, 28 בספטמבר 1952, עמ' 7.

233 דבר, 22 בספטמבר 1966, עמ' 4.



קבר ביאליק, יולי 2015, צילום: מעוז עזריהו

ההיקף לשיפור נוף בית הקברות, שעל ביצועה הוחלט עוד בראשית שנות ה-40, ירדה מסדר היום העירוני. עיקר הפעולות לשיפור הנוף בוצעו על ידי החברה קדישא בחלקו המזרחי של בית הקברות, הוא החלק המוקדם יותר מבחינה היסטורית: בראשית שנות החמישים שוקמו שם קברים ומצבות והותקנו שבילים. כמו כן, הוחלף השער הישן באזור זה של בית הקברות בשער חדש. אולם על אף מאמציה של החברה קדישא, נותרה בקרב הציבור תחושה כללית של עזובה והזנחה בבית העלמין הישן. במאמר שראה אור ב-1963, כתבה תקווה ויינשטוק **במעריב**: "למרות 'פני הדור' הקבורים בו, בית העלמין עלוב ביותר. הוותיקים, הפוקדים את המקום, התרגלו כנראה להזנחה ולעזובה. זה עשרות שנים מדברים על שיפורים".²³⁴

הדיבור על שיפורים תורגם למעשים לקראת אירועי חגיגות שנת המאה לתל אביב. העניין המחודש בבית הקברות ביטא הכרה, שהיה בה יותר משמץ של נוסטלגיה, בחשיבותו כאתר מורשת וזיכרון, דבר שניכר בפופולריות הגוברת של הסיורים במקום. ההסכמה על הצורך בשרדוג בית הקברות הישן שיקפה את המודעות הציבורית לחשיבות שימורם של אתרים ומבנים היסטוריים. מודעות זו הביאה לשיתוף פעולה בין עיריית תל אביב לחברה קדישא במיזם לשיקום, שימור ושיפור בית הקברות הישן בהנהגתה של האדריכלית רותם זאבי, המתבצע בזמן כתיבת שורות אלה.

²³⁴ ת' ויינשטוק, 'עזובה והזנחה שולטים בשני בתי העלמין העתיקים של תל אביב-יפו', **מעריב**, 29 באוגוסט 1963, עמ' 28.





שיקום בית הקברות, ינואר 2009, צילום: מעוז עזריהו

נספח: חלקות במחלוקת

הקבר נועד לשמש כמקום מנוחתו האחרונה של הקבור שם עד שיבוא המשיח. בפברואר 1927, שבועות ספורים לאחר שנקבר אחד העם, ביקשה עיריית תל אביב להציב על קברו מצבה זמנית, כמו זו שנבנתה בסמוך, מעל קברו של נורדאו. אולם המצבה שעל קבר אחד העם נבנתה ללא מעורבות העירייה. ב-1931 נקברה אשת אחד העם סמוך לבעלה.

אלא שקבורת אשת אחד העם לא הייתה סוף פסוק ביצירת מה שניתן לראות בו את אחוזת הקבר של אבי הציונות הרוחנית. ב-7 בדצמבר 1934 נטמן שמשון רוזנבוים, עורך דין, עיתונאי ועסקן ציוני, בבית הקברות הישן.²³⁵ כפי שהתברר, קברו של רוזנבוים נחפר, כנראה בטעות, בין קבריהם של אחד העם ושל אשתו. משפחת אחד העם דרשה לתקן את המעוות. בקיץ 1935 התגלה כי קברו של רוזנבוים נעלם ממקומו. בין השאר, נפוצה שמועה שהייתה כוונה להעביר את שמשון רוזנבוים לקבורה במערת ניקנור בהר הצופים. אדם שהגדיר עצמו כ"תושב תל אביב" גילה את היעלמות הקבר כשעלה לקברו של ביאליק וביקש הסבר מפי נציג של חברת קדישא, שהשיב לו שאינו יודע לאן נעלם הקבר.²³⁶ ימים ספורים אחר כך הסתבר, שקברו של רוזנבוים הועתק אל מאחורי קברה של אשת אחד העם. אלא שגם העתקת הקבר עוררה תרעומת, משום שנתפסה כחילול כבוד המת, כי הפרה את "הזכות הטבעית שיש לכל מת לבלי היות מושלך או מוזז מקברו".²³⁷ חברת קדישא סירבה ליטול אחריות לשרשרת האירועים ולספק הסבר למה שקרה, אך דאגה לרישום שמו של ד"ר רוזנבוים בספר הזהב של הקרן הקיימת לישראל.²³⁸

במכתב ששלחה לרוקח ב-1946 דרשה ד"ר רחל אוסורגין, בתו של אחד העם, שהעצים שניטעו ליד הקבר ו"אבדו" במהלך בניית המאוזוליאום של נורדאו יוחזרו למקומם.²³⁹ בתשובתו הבטיח רוקח שהעירייה תטפל בנושא במסגרת עבודות השיפור המתוכננות

235 **דבר**, 7 בדצמבר 1934, עמ' 1.

236 תושב תל אביב, "היכן נעלם קברו של שמשון רוזנבוים?", **דאר היום**, 7 באוגוסט 1935, עמ' 7.

237 **דאר היום**, 22 באוגוסט 1935, עמ' 7.

238 **דאר היום**, 25 בדצמבר 1935, עמ' 6.

239 רחל אוסורגין הייתה משפטינית. אחד העם ניתק את הקשר אתה לאחר שנישאה לעיתונאי הרוסי הלא-יהודי מיכאל אוסורגין. ייתכן וזה מסביר מדוע הדרישה להשיב את המצב לקדמותו ליד הקבר נעשתה שנים לאחר שנבנה המאוזוליאום של נורדאו.



באזור אנשי השם. בשלב זה נראה היה כאילו התחלת העבודה הייתה שאלה של זמן בלבד. במכתבו הוסיף רוקח והביע את צערו על כך שעד כה לא ביצעה העירייה את השיפוצים הנדרשים "למען תת ביטוי להערצת תושבי עירנו" לאחד העם.²⁴⁰ לא ברור אם העירייה אכן ביצעה את השיפוצים; אולם לא מן הנמנע, שהיעדר תלונות נוספות מעיד על כך שהנושא נפתר לשביעות רצונה של המשפחה.

בינואר 1950 נקבר יהודה גור בבית הקברות הישן בתל אביב. בטקס הייתה נוכחות מרשימה של אנשי ציבור כביטוי הערכה לאיש שהיה דמות מפתח בתחיית השפה העברית. בין המשתתפים היו יושב ראש הכנסת יוסף שפרינצק, שר החוץ משה שרת, שר האוצר אליעזר קפלן וראש העיר ישראל רוקח. בעיתונות נמסר כי "הקבר נחצב ליד הקבר של אחד העם".²⁴¹ בקבורתו של יהודה גור סמוך לאחד העם הייתה אמירה מובהקת על הקשר הקרוב בין שני האישים, משום שעם חלוף הזמן, מוקמו קבריהם של הסופרים, שנטמנו בשורת הסופרים, במרחק הולך וגדל מקברו של אחד העם. שנתיים לאחר קבורתו של גור בבית הקברות הישן פנה שלמה גינוסר, בנו של אחד העם, לעיריית תל אביב בתלונה על כך שקברו של יהודה גור נכרה בין קברו של אחד העם לזה של אשתו.²⁴² בתשובה לפניית מזכיר העיר הסביר הרב מנחם האגר, מנכ"ל החברה קדישא, כי ראש העיר ישראל רוקח, שנכח בהלוויה, הוא שנתן את ההוראה לחפור את הקבר על יד קברו של אחד העם. בסיום מכתבו כתב האגר: "לפי דעתנו לא נעשתה כל שגיאה מצד ראש העיר".²⁴³

נראה היה שתשובת החברה קדישא בדבר המעורבות הישירה של רוקח בהחלטה על מקום קברו של יהודה גור סתמה את הגולל על הנושא. אך שלוש שנים לאחר מכן, שב הנושא ועלה לסדר היום של עיריית תל אביב. הפונה הפעם לא היה נציג המשפחה, כי אם רפאל סופרמן, סגן יו"ר בית אחד העם, המוסד המופקד על שימור זיכרון ומורשת אחד העם. המכתוב היה ראש העיר חיים לבנון, יורשו של רוקח (שהתמנה ב-1952 לתפקיד שר הפנים). לאחר שהזכיר את התלונה הקודמת על הפגיעה בקברו של אחד העם והתייחס להבטחה שלפיה "לא יוסיפו להתנקש בקרקע קברו של אחד העם", הוא מחה על כך "ששוב נהגו לזולל בקברו של אחד העם" וחצבו את קברה של רחל

240 י' רוקח לר' אוסורגין, 31 בדצמבר 1946, אהת"א 4-3809.

241 דבר, 23 בינואר 1950, עמ' 1.

242 י' נדיבי להנהלת בית העלמין, 13 בפברואר 1952, אהת"א 4-3733.

243 מ' האגר לר' נדיבי, ב' אדר תשי"ב, אהת"ע 4-3733.

גור, אשת יהודה גור, "בתוך שטח קברו של אחה"ע, בינו ובין אשתו המנוחה".²⁴⁴ סופרמן הדגיש כי הכוונה לא הייתה לפגוע בכבודם של רחל ויהודה גור "היקר מאוד לכולנו", אלא למנוע פגיעה בכבודו של אחד העם. בתגובתה, קבעה החברה קדישא שקבריהם של יהודה ורחל גור אינם חוצצים בין אחד העם לרעייתו, וכי שום גדר לא נהרסה וסביבת הקבר מוחזקת באופן נקי ומסודר. החברה קדישא הדגישה כי "כבוד אחד העם ז"ל יקר לכולנו".²⁴⁵

* * *

כזכור, זאב גלוסקין התלונן על כך שמיקום קברו של טשרניחובסקי עלול למנוע את הגישה לאחוזת הקבר המשפחתית שרכש, ויתרה מזאת, הוא הביע חשש שמצבת הקבר של המשורר עתידה להסתיר את המצבה שתיבנה על קברו וקבר רעייתו ותבע לשנות את תכנית המצבה של טשרניחובסקי, אולם דרישתו לא נענתה. בינואר 1961 נטמנו עצמותיו של יחיאל צ'לנוב סמוך לקברו של טשרניחובסקי, מצד צפון. היו



מצבות יחיאל צ'לנוב ושאל טשרניחובסקי, צילום: מעוז עזריהו

244 ר' סופרמן לח' לבנון, 15 בפברואר 1955, אהת"ע 4-3733.

245 מ' ז' מגיד לח' לבנון, ט"ז אדר תשט"ו, אהת"א 4-3733.

שסברו כי קברו של צ'לנוב היה קרוב קרבה יתרה לקברו של המשורר: נשמעה טענה, או לגרסתו של ר' משה דב, יושב הראש של חברה קדישא, "הופצה שמועה", שנלקח שטח מאחוזת הקבר של טשרניחובסקי עבור קברו של צ'לנוב.²⁴⁶ ועדת הבדיקה, שהוקמה לצורך חקירת הנושא, כללה את האדריכל שטריק ושני נציגים של אגודת הסופרים – המזכיר אברהם ברוידס והסופר יוסף אריכא.²⁴⁷ לפיכך, הותנתה הסכמת הוועדה לכריית קברו של צ'לנוב סמוך לקברו של טשרניחובסקי כדלקמן:

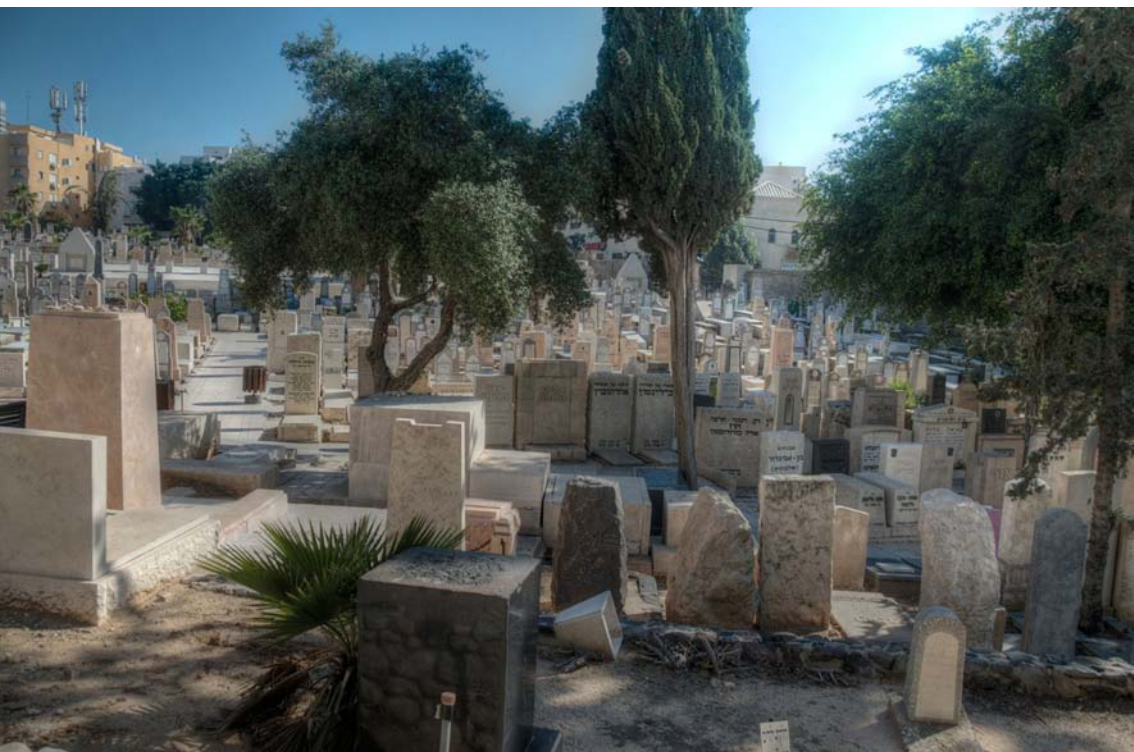
החלטנו לתת הסכמתנו לכרות קברו של הד"ר צ'לנוב ו"ל ליד קברו של המשורר שאול טשרניחובסקי בתנאי שהקיצוץ, לפי המדידה מן השוליים המקיפים את מצבת המשורר המנוח, לא יעלה על 49 סנטימטרים.²⁴⁸

ב-1979 נטמן המשורר אברהם ברוידס, מזכיר אגודת הסופרים במשך שנים רבות ומי שהיה לו תפקיד חשוב בעיצוב שורת הסופרים בבית הקברות הישן, מאחורי קברו של אחד העם.

246 חרות, 19 בינואר 1961, עמ' 3.

247 מעריב, 13 בדצמבר 1961, עמ' 8.

248 חרות, 19 בינואר 1961, עמ' 3.



בית הקברות הישן (מבט ממערב), צילום: סטנלי ווטרמן